

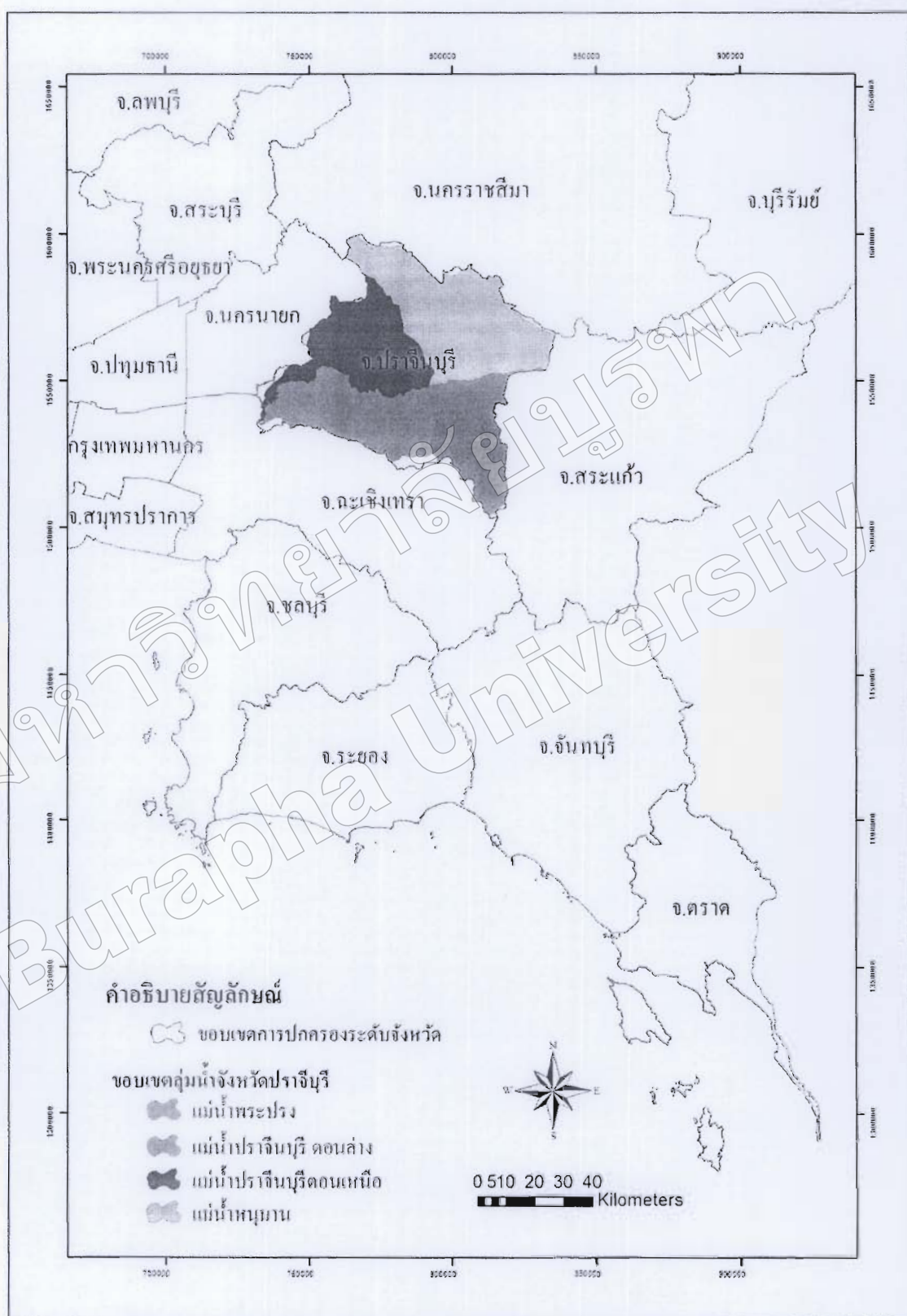
บทที่ 2

ภูมิสังคมลุ่มน้ำปราจีนบุรี

สภาพภูมิศาสตร์และทรัพยากร

ลุ่มน้ำปราจีนบุรีตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของประเทศไทย โดยมีพื้นที่ส่วนใหญ่อยู่ในเขต จังหวัดปราจีนบุรี และจังหวัดสระแก้ว ลักษณะลุ่มน้ำวางตัวอยู่ในแนวทิศตะวันออก-ตะวันตก ทิศเหนือติดกับลุ่มน้ำมูล ทิศใต้และทิศตะวันตกติดกับลุ่มน้ำบางปะกง ทิศตะวันออกติดกับลุ่มน้ำ โตนเลสาป มีพื้นที่ลุ่มน้ำประมาณ 10,481 ตารางกิโลเมตร คิดเป็น 2.05% ของพื้นที่ทั้งประเทศ แม่น้ำสายหลักในลุ่มน้ำนี้ได้แก่ แม่น้ำปราจีนบุรี ซึ่งเป็นลุ่มน้ำที่สำคัญทางตะวันออกเฉียงเหนือของ แม่น้ำบางปะกงด้านตะวันออก ต้นน้ำของแม่น้ำปราจีนบุรี ไหลจากทิศตะวันออกไปตะวันตกเกิด จากการไหลมาบรรจบกันของสาขา 2 สาย คือ แควหनुมาน ซึ่งมีต้นกำเนิดอยู่ทางเทือกเขาตอน เหนือ ของจังหวัดปราจีนบุรีและแควพระปรังที่ไหลมาจากที่สูงทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ของ จังหวัดปราจีนบุรีบริเวณอำเภอกบินทร์บุรี และไหลไปบรรจบกับแม่น้ำนครนายก บริเวณอำเภอ บางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา กลายเป็นแม่น้ำบางปะกงไหลลงสู่อ่าวไทยต่อไป ความยาวของ แม่น้ำปราจีนบุรีประมาณ 105 กิโลเมตร มีปริมาณน้ำท่าเฉลี่ย 5,267.50 ล้านลูกบาศก์เมตร มีพื้นที่ ชลประทาน 733,862 ไร่ (จังหวัดปราจีนบุรี, 2542, หน้า 11-18)

ลุ่มน้ำปราจีนบุรีครอบคลุมพื้นที่ 11 อำเภอจาก 13 อำเภอ ในเขตจังหวัดปราจีนบุรี และ สระแก้ว และอีก 4 อำเภอ จาก 16 อำเภอของจังหวัดฉะเชิงเทรา (ครอบคลุมตำบลต่าง ๆ ของจังหวัด ปราจีนบุรีและสระแก้ว 100 ตำบล และจังหวัดฉะเชิงเทราอีก 17ตำบล) เป็นพื้นที่ ประมาณ 10,000 ตารางกิโลเมตร แบ่งออกเป็น 4 ลุ่มน้ำหลัก คือ คลองพระสึง แควพระปรัง แควหनुมาน และ แม่น้ำปราจีนบุรีสายหลัก (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2537, หน้า 1-6)

ภาพที่ 2-1 สภาพภูมิประเทศที่ตั้งกลุ่มน้ำปราจีนบุรี (แผนที่ศูนย์ภูมิภาค ๑ ภาคตะวันออก)

ลักษณะภูมิประเทศ

พื้นที่ต้นน้ำมีต้นกำเนิดจากทิวเขาสันกำแพง ซึ่งอยู่ทางทิศเหนือและทิศตะวันออกเฉียงเหนือของพื้นที่ลุ่มน้ำ ตอนใต้มีเนินเขาและเทือกเขาติดต่อกันไม่ยวดยิบ บริเวณตอนเหนือของลุ่มน้ำเป็นเทือกเขาสูง ส่วนตอนกลางและตอนใต้เป็นที่ราบสูงและที่ราบ แม่น้ำสายหลักในลุ่มน้ำได้แก่ แม่น้ำปราชินบุรีซึ่งเป็นแม่น้ำสาขาที่สำคัญของแม่น้ำบางปะกง ไหลจากทิศตะวันออกไป เกิดจากการไหลมาบรรจบกันของแม่น้ำสาขา 2 สาย คือ แม่น้ำหनुมานซึ่งเป็นต้นกำเนิดอยู่ทางเทือกเขาทางตอนเหนือของจังหวัดปราชินบุรี และแม่น้ำพระปรังที่ไหลมาจากที่สูงทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของจังหวัดปราชินบุรีบริเวณอำเภอekinบุรี และไหลไปบรรจบกับแม่น้ำนครนายกบริเวณอำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรากลายเป็นแม่น้ำบางปะกง และไหลลงสู่อ่าวไทยต่อไป ความยาวของแม่น้ำปราชินบุรีประมาณ 105 กิโลเมตร

ลำน้ำสาขาในแม่น้ำพระปรังได้แก่ คลองพระปรัง คลองปะตง คลองพระสัท และห้วยไคร้ ส่วนลำน้ำสาขาที่สำคัญของแม่น้ำหनुมานได้แก่ ห้วยโสมง และลำพระยาธาร และสาขาย่อยของลำพระยาธาร ได้แก่ ห้วยยาง ห้วยชัน ห้วยไสน้อย และห้วยไสใหญ่ และทางด้านท้ายน้ำของแม่น้ำปราชินบุรี มีลำน้ำสาขาที่สำคัญ คือ คลองประจันตคาม ห้วยเกษียร คลองหนองแก้ว และคลองยาง

สภาพธรณีวิทยา

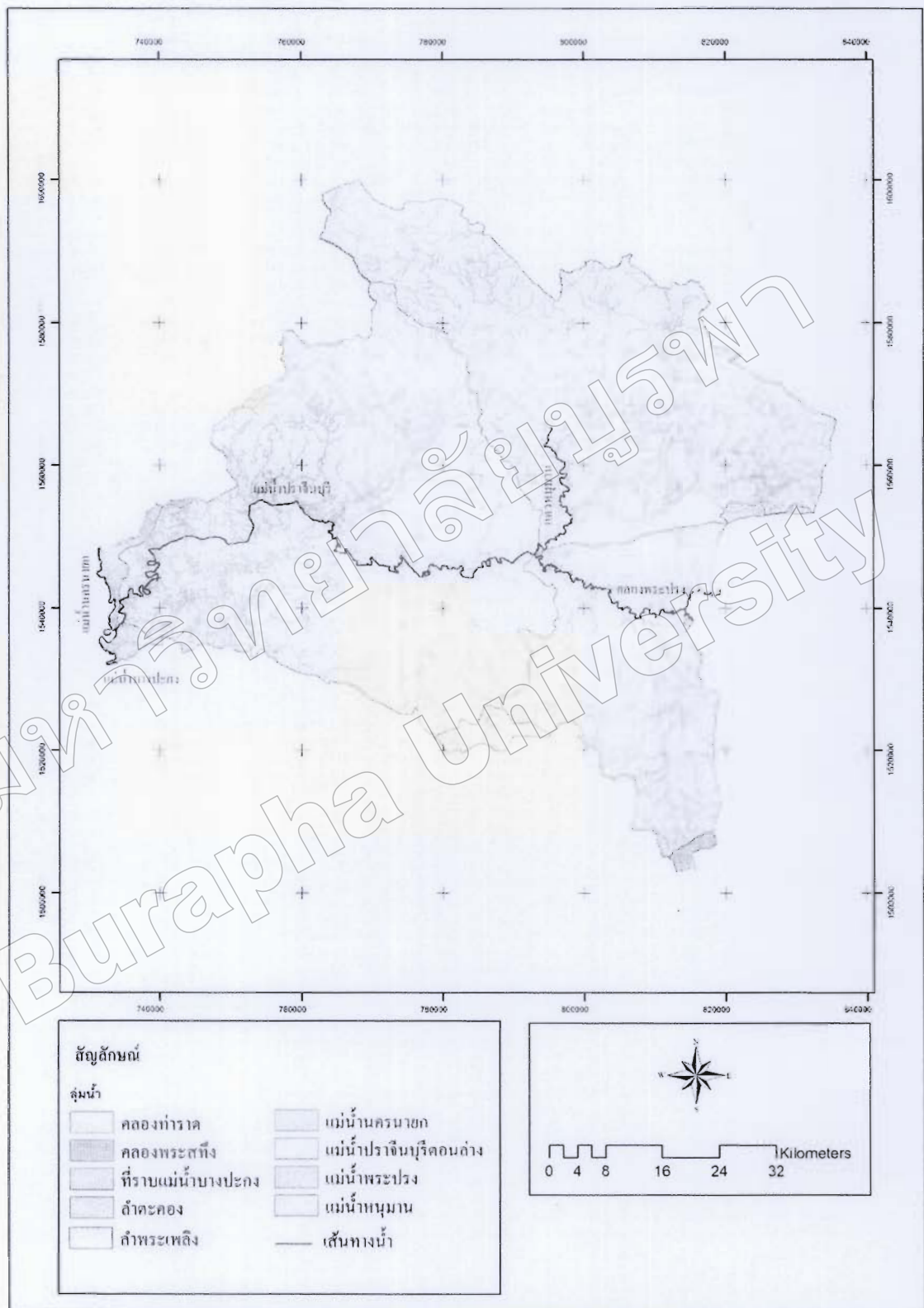
ลุ่มน้ำปราชินบุรีสามารถแบ่งสภาพธรณีวิทยาตามลักษณะภูมิประเทศออกเป็น 2 ส่วนใหญ่ ๆ ได้ 4 อย่าง คือ ด้านทิศเหนือของลุ่มน้ำประกอบด้วยเทือกเขาบนที่ราบสูงโคราชซึ่งเรียกกันทั่วไปว่า ทิวเขาสันกำแพง ส่วนทางใต้เป็นเนินเขา เขาเตี้ย และเทือกเขาติดต่อกันไม่ยวดยิบ นอกจากนี้ยังมีพื้นที่ลุ่มและที่ราบเป็นชั้น ๆ ระหว่างแม่น้ำ และพื้นที่ราบด้านตะวันตกของลุ่มน้ำซึ่งเกิดจากการทับถมของตะกอนจากแม่น้ำ

พื้นที่ของลุ่มน้ำปราชินบุรี เป็นลุ่มน้ำอยู่ทางทิศตะวันออกของลุ่มน้ำบางปะกง พื้นที่ด้านเหนือของลุ่มน้ำยาวตลอดจากทิศตะวันตกเฉียงเหนือสู่ตะวันออกเฉียงใต้ คือ ทิวเขาสันกำแพง ส่วนทางทิศใต้ซึ่งตั้งอยู่บนที่ราบสูงโคราช ลักษณะธรณีวิทยาเป็นภูเขาสูงตามแนวสันปันน้ำ พื้นที่ส่วนมากรองรับด้วยชั้นหินทรายและมีหินตะกอนชุดโคราช ลักษณะภูเขาโดยทั่วไปจะมียอดแบนกระจายอยู่ทั่วไป เป็นพื้นที่ต้นน้ำลำธารของแม่น้ำปราชินบุรีทางตอนเหนือหลายสาขา

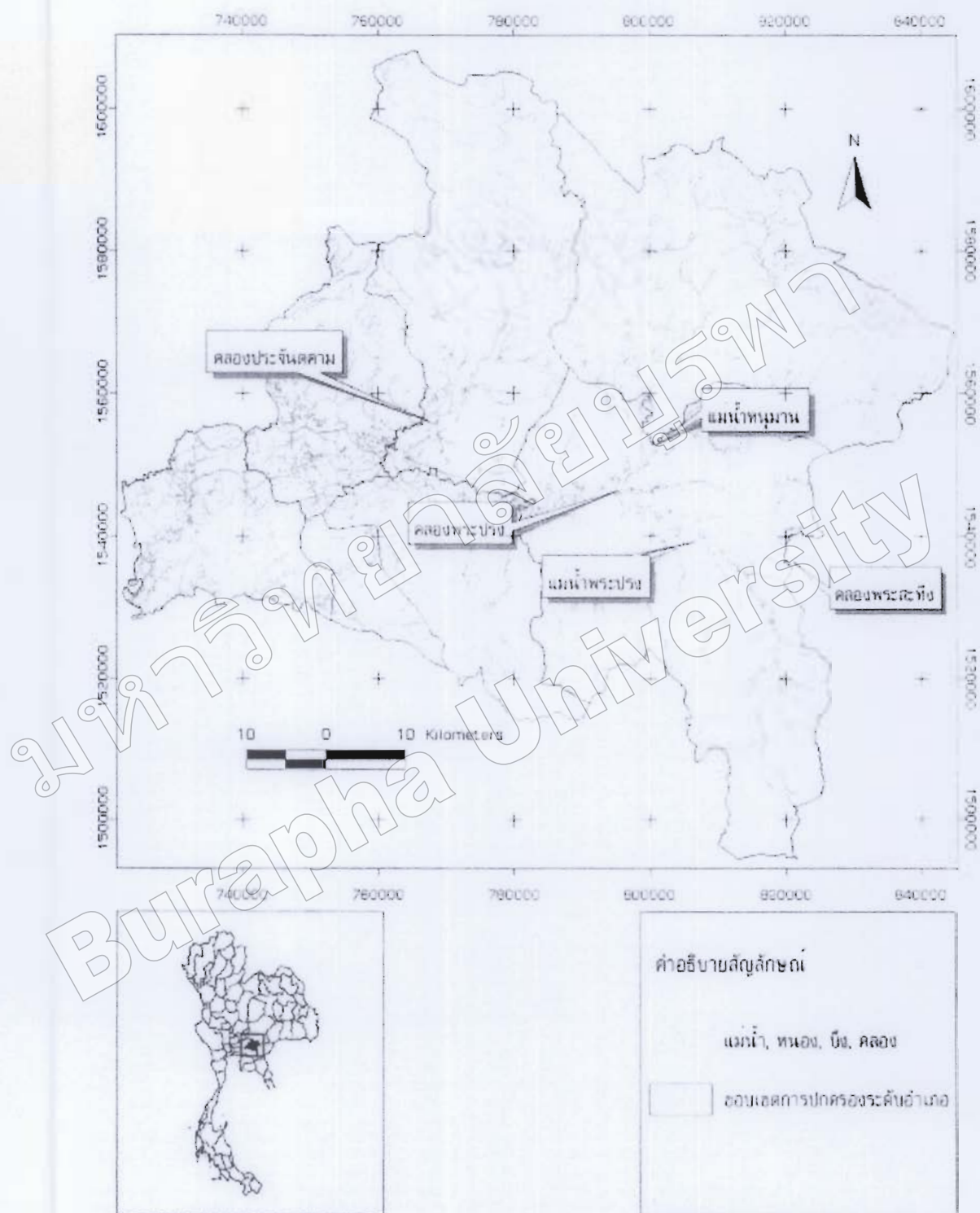
ส่วนทางตอนใต้ของลุ่มน้ำมีเนินเขา เขาเตี้ย และมีเทือกเขาไม่ยวดยิบ ประกอบด้วยเขาไฟ เขาภูเห่า เขาตะกรด เขาแหลม และเขาสะบ้า เป็นต้น เรียงรายเป็นทิวในทิศตะวันตกเฉียงเหนือสู่ตะวันออกเฉียงใต้ พื้นที่ส่วนใหญ่จะรองรับด้วยหินทราย และหินปูนชุดราชบุรี และชุดทุ่งสง

ส่วนบริเวณภูเขาจะมีหินตะกอนชุดราชบุรี และชุดแก่งกระจาน นอกจากนี้ยังมีหินอัคนีอยู่ทั่วไป ส่วนหินที่สัมผัสกับอากาศและแตกสลายจะกระจายอยู่ทั่วไปตามผิวดิน

พื้นที่ราบลุ่มริมแม่น้ำลำธาร และที่ราบเป็นขั้น ๆ มีผิวดินโคลน ร่องรับด้วยดินกรวดทราย ที่ตกตะกอนค่อนข้างตื้น ส่วนที่ราบลุ่มริมแม่น้ำปราจีนบุรี ซึ่งเป็นแม่น้ำสาขาสำคัญของแม่น้ำบางปะกงสายหนึ่งทอดระหว่างภูเขาด้านทิศเหนือสู่บริเวณเนินเขา และภูเขาเตี้ยเป็นที่ราบกว้างมากกว่า 5 กิโลเมตร ที่ราบดินตะกอนของกลุ่มน้ำปราจีนบุรีมีไม่มากนัก อยู่ทางทิศตะวันตกของกลุ่มน้ำบริเวณแม่น้ำปราจีนบุรีจะไหลเข้าเขตลุ่มน้ำบางปะกง เป็นที่ราบเจ้าพระยาด้านตะวันออกยื่นผ่านลุ่มน้ำบางปะกงลำเข้ามาในเขตลุ่มน้ำปราจีนบุรีเป็นที่ราบลุ่ม ร่องรับด้วยดินเหนียว ทราย ทรายผสมกรวด หิน (มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2515, หน้า 2-1-2-3)

ภาพที่ 2-2 ลักษณะภูมิประเทศในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำปราจีนบุรี (แผนที่ศูนย์ภูมิภาฯ ภาคตะวันออก)

ภาพที่ 2-3 สภาพพื้นที่แม่น้ำและลำคลองในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำปราจีนบุรี (แผนที่ศูนย์ภูมิภาค ๑ ภาคตะวันออก)

พื้นที่เกษตรกรรมในกลุ่มน้ำปราจีนบุรี

ลุ่มน้ำปราจีนบุรีมีพื้นที่การเกษตรทั้งหมด 5,444.15 ตารางกิโลเมตร และมีที่เหมาะสมกับการเพาะปลูกพืช 2,906.63 ตารางกิโลเมตร หรือคิดเป็นร้อยละ 53.39

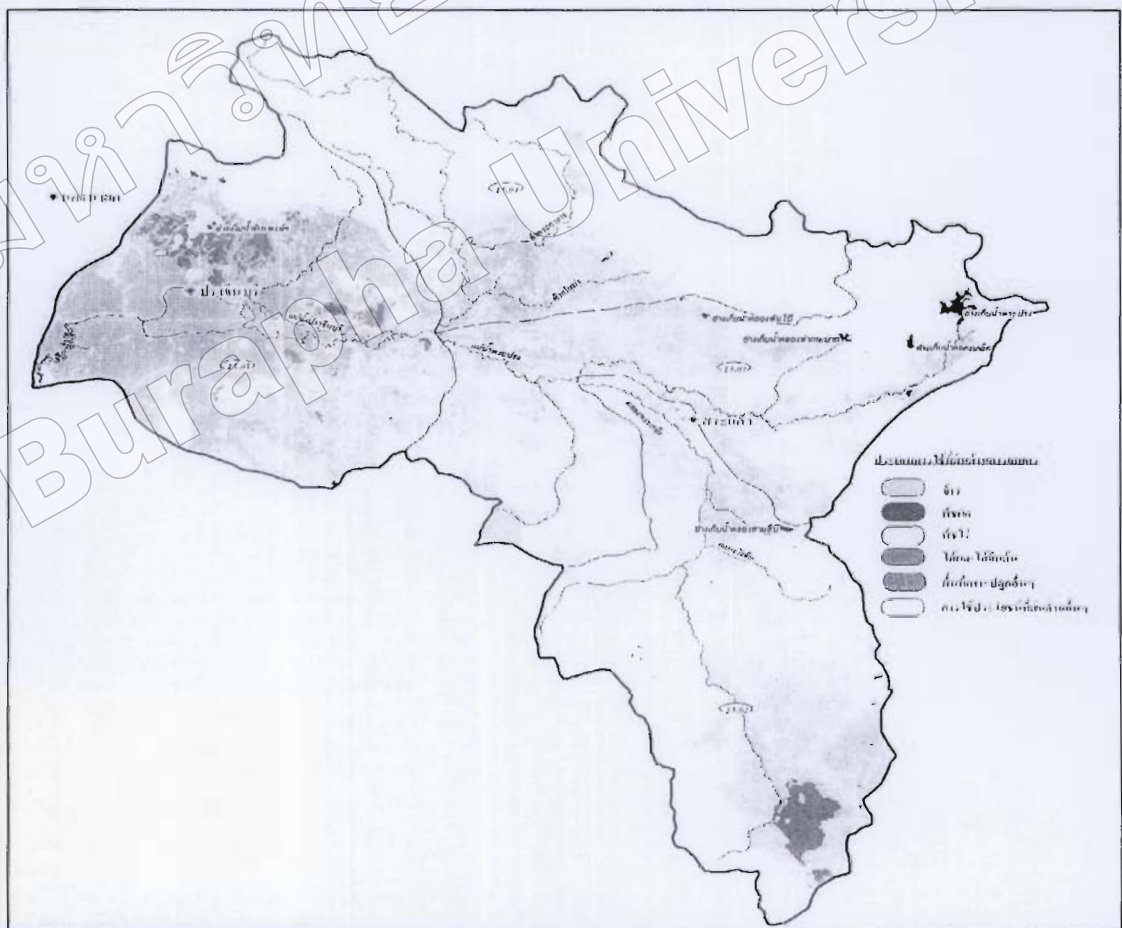
พื้นที่เหมาะสมสำหรับปลูกข้าว 2,352.38 ตารางกิโลเมตร

พื้นที่เหมาะสมสำหรับปลูกพืชผัก 0.13 ตารางกิโลเมตร

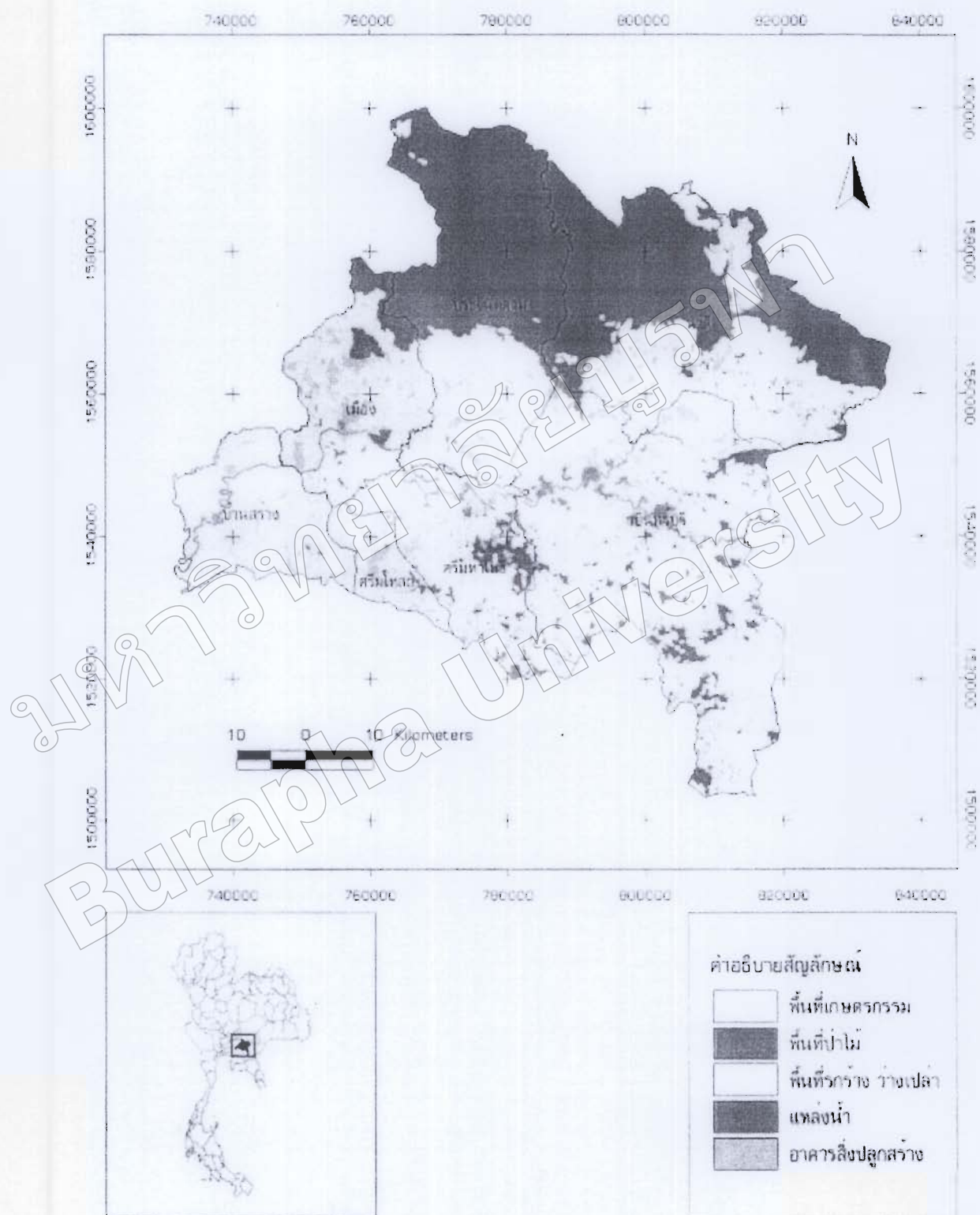
พื้นที่เหมาะสมสำหรับปลูกพืชไร่ 2,849.44 ตารางกิโลเมตร

พื้นที่เหมาะสมสำหรับปลูกไม้ผล-ไม้ยืนต้น 242.20 ตารางกิโลเมตร

พื้นที่ที่มีความเหมาะสมกับการเพาะปลูกส่วนใหญ่จะอยู่บริเวณตอน กลางของพื้นที่ลุ่มน้ำ โดยเฉพาะบริเวณสองฝั่งลำน้ำ ซึ่งรวมแล้วประมาณร้อยละ 27.73 ของพื้นที่ทั้งลุ่มน้ำในการทำการเกษตร พบว่า การใช้พื้นที่ปลูกพืชส่วนใหญ่จะเป็นการปลูกพืชไร่และข้าวบนพื้นที่ที่มีความเหมาะสม แต่การปลูกพืชผักและไม้ผล-ไม้ยืนต้นยังปลูกบนพื้นที่ที่ไม่มีความเหมาะสมอยู่

ภาพที่ 2-4 พื้นที่ทำการเกษตรในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำปราจีนบุรี (สำนักงานจังหวัดปราจีนบุรี)

ภาพที่ 2-5 พื้นที่การใช้ประโยชน์ที่ดินในการทำเกษตรกรรมในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำปราจีนบุรี
(ศูนย์ภูมิภาครฯ ภาคตะวันออก)

สภาพการใช้ที่ดินในกลุ่มน้ำปราจีนบุรี

การใช้ที่ดินบริเวณกลุ่มน้ำปราจีนบุรีสามารถแบ่งออกได้เป็น ประเภทต่าง ๆ 6 ประเภทคือ นาข้าว พืชไร่ ป่าไม้ ไม้ยืนต้น สิ่งก่อสร้าง/ อาคาร นอกจากนี้ยังมีพื้นที่อีกหลายบริเวณที่มีการใช้พื้นที่ปะปนกัน ไม่สามารถแบ่งแยกขอบเขตการใช้ที่ดินแต่ละประเภทได้ ดังต่อไปนี้ (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, พ.ศ. 2537, หน้า 2-27)

ร้อยละของพื้นที่กลุ่มน้ำปราจีนบุรี

นาข้าว	36.92
พืชไร่	34.49
ป่าไม้	26.90
ไม้ยืนต้น	1.48
สิ่งก่อสร้าง/ อาคาร	0.05
แหล่งน้ำ	0.16
รวม	100.00

ทรัพยากรน้ำในกลุ่มน้ำปราจีนบุรี

สภาพอุทกนิคมและอุทกวิทยาของกลุ่มน้ำปราจีนบุรีมีปริมาณฝนตกรวมทั้งปีเฉลี่ยตั้งแต่ 1,100 ถึง 2,600 มิลลิเมตร โดยมีปริมาณฝนรายปีเฉลี่ยทั้งลุ่มน้ำเท่ากับ 1,584.2 มิลลิเมตร เป็นปริมาณฝนในช่วงฤดูฝน 1,425.0 มิลลิเมตร หรือคิดเป็นปริมาณฝนร้อยละ 89.95 ของปริมาณฝนทั้งปี ส่วนปริมาณการระเหยในกลุ่มน้ำปราจีนบุรีมีค่าเฉลี่ยประมาณ 1,695.1 มิลลิเมตรต่อปี โดยอัตราการระเหยในเดือนมีนาคมมีค่าสูงสุดประมาณ 180 มิลลิเมตร และอัตราการระเหยในเดือนกันยายนมีค่าต่ำสุดประมาณ 125 มิลลิเมตร

ปริมาณน้ำท่าตามธรรมชาติรายปีในกลุ่มน้ำปราจีนบุรีมีค่าเฉลี่ยประมาณ 5,64.0 ล้านลูกบาศก์เมตร โดยเป็นปริมาณน้ำท่าเฉลี่ยในช่วงฤดูฝน 4,770.2 ล้านลูกบาศก์เมตร (ร้อยละ 92.37 ของปริมาณน้ำท่ารายปีเฉลี่ย) เป็นปริมาณน้ำท่าในฤดูแล้ง 393.8 ล้านลูกบาศก์เมตร (ร้อยละ 7.63 ของปริมาณน้ำท่ารายปีเฉลี่ย) และคิดเป็นปริมาณน้ำท่ารายปีเฉลี่ยต่อหน่วยพื้นที่ลุ่มน้ำเท่ากับ 15.62 ลิตรต่อวินาทีต่อตารางกิโลเมตร โดยที่เดือนสิงหาคมถึงตุลาคมเป็นช่วงที่มีปริมาณน้ำท่าไหลมาตามลำน้ำต่าง ๆ มากที่สุดประมาณร้อยละ 71.21 ของปริมาณน้ำท่ารายปีเฉลี่ย (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2537, หน้า 2-27)

โครงการพัฒนาแหล่งน้ำ

โครงการพัฒนาแหล่งน้ำในพื้นที่ลุ่มน้ำปราจีนที่ดำเนินการแล้วถึงปัจจุบันและความต้องการใช้น้ำในลุ่มน้ำหน่วยงานต่าง ๆ ได้ก่อสร้างโครงการพัฒนาแหล่งน้ำผิวดิน มีทั้งโครงการขนาดใหญ่ ขนาดกลาง และขนาดเล็กรูปแบบต่าง ๆ ในลุ่มน้ำปราจีนบุรีจนถึง พ.ศ. 2544 มีรายละเอียดโดยสรุปในตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 2-1 สรุปโครงการพัฒนาแหล่งน้ำในลุ่มน้ำปราจีนบุรีที่ดำเนินการถึง พ.ศ. 2544
(สำนักงานเลขาธิการวุฒิสภา, 2546)

ประเภทโครงการ	จำนวนโครงการ	ความจุน้ำเก็บกัก (ล้านลูกบาศก์เมตร)	พื้นที่ได้รับ ประโยชน์ (ไร่)
1. โครงการขนาดใหญ่และ ขนาดกลาง	17	28.57	489,000
2. โครงการขนาดเล็ก	136	21.92	223,000
3. โครงการสูบน้ำด้วยไฟฟ้า	59	-	92,000
รวม	212	50.49	803,000

หมายเหตุ 1. พื้นที่ได้รับประโยชน์ของโครงการขนาดใหญ่และขนาดกลางและโครงการสูบน้ำด้วยไฟฟ้าเป็นพื้นที่ได้รับน้ำเพื่อการเกษตรและพื้นที่กิจกรรมต่าง ๆ ทั้งในฤดูฝนและฤดูแล้ง ตามศักยภาพของโครงการด้วยระบบชลประทาน

2. พื้นที่ได้รับประโยชน์ของโครงการขนาดเล็ก เป็นพื้นที่ได้รับประโยชน์โดยเสริมกับน้ำฝน และในฤดูแล้งมีน้ำให้ใช้ได้ไม่เกินร้อยละ 5 ของพื้นที่โครงการ ส่วนใหญ่เป็นโครงการเพื่อสนับสนุนการอุปโภคบริโภค

จากการวิเคราะห์ความต้องการใช้น้ำเพื่อกิจกรรมต่าง ๆ ในลุ่มแม่น้ำปราจีนบุรีในปัจจุบัน (พ.ศ. 2544) และความต้องการใช้น้ำในอนาคตอีก 20 ปี ข้างหน้า (พ.ศ. 2564) สรุปความต้องการใช้น้ำด้านต่าง ๆ ในลุ่มน้ำปราจีนบุรีแสดงในตารางที่ 2-2

ตารางที่ 2-2 สรุปความต้องการใช้น้ำเพื่อกิจกรรมต่าง ๆ ในลุ่มน้ำปราจีนบุรี (สำนักงานเลขาธิการ
วุฒิสภา, 2546)

ความต้องการใช้น้ำในกิจกรรมต่าง ๆ	ปริมาณน้ำที่ต้องการใช้ (ล้านลูกบาศก์เมตรต่อปี)	
	พ.ศ. 2544	พ.ศ. 2564
1. การอุปโภคบริโภค	19.38	23.33
2. การอุตสาหกรรม	32.37	128.36
3. การชลประทาน	1,481.57	2,371.98
4. การรักษาระบบนิเวศ	77.96	77.96
รวม	1,611.28	2,601.63

จะเห็นว่า ในปี พ.ศ. 2544 ลุ่มน้ำปราจีนบุรีมีปริมาณความต้องการใช้น้ำเพื่อกิจกรรมต่าง ๆ รวมทั้งสิ้น 1,611.28 ล้านลูกบาศก์เมตรต่อปี โดยกิจกรรมที่ต้องการน้ำมากที่สุด ได้แก่ ปริมาณน้ำที่ต้องการเพื่อการชลประทาน ซึ่งมากกว่าการใช้น้ำเพื่อกิจกรรมอื่น ๆ สำหรับสัดส่วนของปริมาณความต้องการใช้น้ำเพื่อกิจกรรมต่าง ๆ ในลุ่มน้ำปราจีนบุรีปัจจุบัน โดยสรุปเป็นภาพรวมคือ ปริมาณความต้องการใช้น้ำในช่วงฤดูฝนต้องการประมาณร้อยละ 42.24 และในฤดูแล้งประมาณร้อยละ 57.76 ของปริมาณความต้องการใช้น้ำรวมทั้งปี

ส่วนในอนาคต (พ.ศ. 2564) กรมสามารถพัฒนาโครงการชลประทานในพื้นที่ที่มีศักยภาพได้ทั้งหมด ปริมาณความต้องการใช้น้ำใน พ.ศ. 2564 จะเพิ่มเป็น 3,601.63 ล้านลูกบาศก์เมตรต่อปี โดยกิจกรรมที่ต้องการน้ำสูงสุดยังคงได้แก่การชลประทานในลุ่มน้ำต่าง ๆ พื้นที่ลุ่มน้ำปราจีนบุรีในอนาคตกรณีมีการพัฒนาพื้นที่ศักยภาพชลประทานจนเต็มพื้นที่ สามารถสรุปเป็นภาพรวมของปริมาณความต้องการใช้น้ำในช่วงฤดูฝนต้องการประมาณร้อยละ 39.48 และในฤดูแล้งประมาณร้อยละ 60.52 ของปริมาณความต้องการใช้น้ำรวมทั้งปี ในด้านการเกิดอุทกภัยและเกิดวิกฤตการณ์ขาดแคลนนํ้าในฤดูแล้ง จากการศึกษาพบว่า

สภาพการเกิดอุทกภัยในลุ่มน้ำปราจีนบุรีแบ่งออกได้เป็นสองลักษณะ ได้แก่ อุทกภัยที่เกิดขึ้นในบริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำตอนบนของลำน้ำสาขาต่าง ๆ และอุทกภัยที่เกิดขึ้นในพื้นที่ราบลุ่ม การเกิดอุทกภัยลักษณะแรกจะเกิดจากการที่มีฝนตกหนักและน้ำป่าไหลหลากจากต้นน้ำลงมามากจนทำให้ลำน้ำสายหลักไม่สามารถระบายน้ำทัน ซึ่งพื้นที่เกิดน้ำท่วมเป็นประจำได้แก่ อำเภอบางกรวย อำเภอมือง จังหวัดสระแก้ว และอำเภอประจันตคาม จังหวัดปราจีนบุรี ส่วนในลักษณะที่

สองเกิดในบริเวณพื้นที่ราบลุ่มและบริเวณลำน้ำสายหลักที่ต้นเขื่อนมีขีดความสามารถระบายน้ำได้ไม่เพียงพอ พื้นที่เกิดน้ำท่วมเป็นประจำ ได้แก่ บริเวณอำเภอกบินทร์บุรี อำเภอบ้านสร้าง อำเภอสรีมโหสถ อำเภอสรีมหาโพธิ์ และอำเภอเมือง จังหวัดปราจีนบุรี เป็นต้น จากข้อมูลที่รวบรวมได้พบว่า ในลุ่มน้ำปราจีนบุรีหมู่บ้านทั้งหมด 993 หมู่บ้าน เป็นหมู่บ้านที่ประสบอุทกภัยจำนวน 265 หมู่บ้าน (ร้อยละ 26.69) ซึ่งในจำนวนที่เกิดน้ำท่วมซ้ำจำนวน 221 หมู่บ้าน (ร้อยละ 4.43) โดยหมู่บ้านที่ประสบอุทกภัยส่วนใหญ่อยู่ในเขตจังหวัดปราจีนบุรีถึง 178 หมู่บ้าน หรือคิดเป็นร้อยละ 67.0 ของหมู่บ้านที่ประสบอุทกภัยทั้งหมด (ปราโมทย์ ไหม้กลัด, 2546, หน้า 119)

สำหรับพื้นที่ประสบปัญหาการขาดแคลนน้ำในฤดูแล้งจากหมู่บ้านในลุ่มน้ำปราจีนบุรีมีทั้งหมด 993 หมู่บ้าน เป็นหมู่บ้านที่มักประสบปัญหาการขาดแคลนน้ำจำนวน 585 หมู่บ้าน (ร้อยละ 58.91) ซึ่งในจำนวนนี้มีน้ำเพื่อการอุปโภคบริโภคขาดแคลนน้ำเพื่อการเกษตรจำนวน 327 หมู่บ้าน (ร้อยละ 32.93) และเป็นหมู่บ้านที่ขาดแคลนน้ำทั้งเพื่อการอุปโภคบริโภคและน้ำเพื่อการเกษตรจำนวน 258 หมู่บ้าน (ร้อยละ 25.98) โดยหมู่บ้านที่ประสบปัญหาการขาดแคลนน้ำส่วนใหญ่จะอยู่ในเขตจังหวัดปราจีนบุรีถึง 391 หมู่บ้าน คิดเป็นร้อยละ 66.84 ของหมู่บ้านที่ประสบปัญหาวิกฤตการณ์ขาดแคลนน้ำทั้งหมด

สถานการณ์ทรัพยากรน้ำในลุ่มน้ำปราจีนบุรีในปัจจุบัน จากการศึกษาที่ผ่านมาพบว่าสรุปภาพรวมทั้งลุ่มน้ำได้ว่า ลุ่มน้ำปราจีนบุรีมีปริมาณน้ำท่าตามธรรมชาติในลุ่มน้ำมากเพียงพอ กับความต้องการใช้น้ำในกิจกรรมต่าง ๆ ในพื้นที่ลุ่มน้ำ ทั้งในสภาพปัจจุบันและในอนาคตเมื่อมีการพัฒนาพื้นที่ชลประทานจนเต็มศักยภาพของพื้นที่ แต่เนื่องจากในปัจจุบันมีการพัฒนาโครงสร้างพัฒนาแหล่งน้ำประเภทเก็บกักน้ำขนาดต่าง ๆ ในพื้นที่น้อยมาก จึงไม่สามารถควบคุมและนำน้ำท่ามาใช้ประโยชน์ได้อย่างกว้างขวาง

ด้านคุณภาพน้ำ สภาพโดยทั่วไปของแหล่งน้ำบริเวณต้นน้ำยังมีลักษณะเป็นน้ำสะอาดที่มีการปนเปื้อนสิ่งปฏิกูลและสารต่าง ๆ ในเกณฑ์ต่ำ แต่เมื่อแหล่งน้ำเหล่านั้นไหลรวมเป็นแม่น้ำหनुมานและแม่น้ำปราจีนบุรี น้ำเริ่มมีการปนเปื้อนของสิ่งปฏิกูลมากขึ้น เนื่องจากการไหลผ่านพื้นที่ชุมชนและย่านอุตสาหกรรม โดยเฉพาะแม่น้ำปราจีนบุรีตั้งแต่อำเภอกบินทร์บุรีจนถึงอำเภอบ้านสร้าง น้ำเริ่มปรากฏมีคุณภาพเสื่อมโทรมมากขึ้น เฉพาะอย่างยิ่งในช่วงฤดูแล้งที่แม่น้ำมีปริมาณน้ำไหลน้อย อย่างไรก็ตามคุณภาพน้ำโดยรวมของน้ำในลุ่มน้ำปราจีนบุรียังอยู่ในเกณฑ์ที่สามารถใช้ประโยชน์ในด้านต่าง ๆ ได้อย่างเหมาะสม ยกเว้นแม่น้ำปราจีนบุรีที่บริเวณอำเภอบ้านสร้างในฤดูแล้งจะถูกน้ำเค็มรุกคืบเป็นเหตุให้มีคุณภาพไม่เหมาะสมต่อการใช้ประโยชน์ในหลาย ๆ ด้าน (ปราโมทย์ ไหม้กลัด, 2546, หน้า 115-19)

อุทกธรณีวิทยาและน้ำใต้ดิน ศักยภาพของน้ำใต้ดินที่พบในพื้นที่ลุ่มน้ำปราจีนบุรี

อยู่ในบริเวณพื้นที่โดยส่วนใหญ่มีปริมาณการให้น้ำของชั้นน้ำใต้ดิน ตั้งแต่ 2-10 ลบ.ม./ ชั่วโมง ที่ความลึก ตั้งแต่ 30 ถึง 60 เมตร น้ำใต้ดินที่ไหลซึมผ่านชั้นดินลงไปกักเก็บอยู่ใต้ผิวดิน ซึ่งรวมถึง น้ำบาดาลด้วย ความดันหรือความลึกของน้ำใต้ดินแตกต่างกันไปตามลักษณะทางธรณีวิทยา เช่น สภาพพื้นที่ ชนิดของหินที่รองรับและ โครงสร้างของดิน คุณภาพน้ำใต้ดินของจังหวัดปราจีนบุรี ส่วนใหญ่มีคุณภาพดี และสามารถนำมาใช้ประโยชน์ด้านการอุปโภคบริโภคเท่านั้นสภาพน้ำใต้ดิน ของจังหวัดปราจีนบุรี แบ่งเป็น 3 ประเภท ดังนี้

น้ำใต้ดินให้ปริมาณน้ำน้อยประมาณ 20 แกลลอนต่อนาที สภาพน้ำใต้ผิวดิน โดยทั่วไปมี คุณภาพดี แต่บางพื้นที่มีน้ำกร่อย น้ำกระด้าง และมีตะกอนของสนิมเชื่อมปนพบได้ในพื้นที่ส่วนใหญ่ ทางตอนกลางของอำเภوبرะจันทคาม ทางตะวันตกของอำเภอบ้านสร้าง บางส่วนทางตอนใต้ของ อำเภอกบินทร์บุรี และทางตะวันตกของอำเภอเมืองปราจีนบุรี

น้ำใต้ดินให้ปริมาณน้ำน้อยประมาณ 20-100 แกลลอนต่อนาที สภาพน้ำใต้ผิวดิน โดยทั่วไปมีคุณภาพดี สามารถนำมาใช้ประโยชน์ด้านการบริโภคในครัวเรือน พบได้ในพื้นที่ด้าน ตอนเหนือของอำเภอนาดี อำเภوبرะจันทคาม อำเภอเมืองปราจีนบุรี บางส่วนทางตะวันออกของ อำเภอกบินทร์บุรี และบางส่วนทางตอนใต้ของอำเภوبرะจันทคาม

น้ำใต้ดินให้ปริมาณน้ำน้อยประมาณ 100-500 แกลลอนต่อนาที คุณภาพน้ำดี บางพื้นที่ อาจพบน้ำกระด้าง พบได้ในพื้นที่ทางด้านตะวันออกของอำเภอนาดี อำเภอกบินทร์บุรี และบางส่วน ทางตอนใต้ของอำเภوبرะจันทคาม

แหล่งน้ำชลประทาน เนื่องจากปริมาณน้ำที่ได้จากธรรมชาติ ได้แก่ น้ำฝนและน้ำจาก แม่น้ำลำคลองต่าง ๆ มีปริมาณน้ำไม่สม่ำเสมอตลอดทั้งปี ไม่เพียงพอสำหรับความต้องการของ ประชาชนในฤดูฝนน้ำจะไหลบ่าสู่ลุ่มน้ำบางปะกง และพื้นที่ราบต่ำด้านตะวันออก ลักษณะดิน ส่วนใหญ่เป็นดินร่วนปนทราย โดยธรรมชาติจึงไม่สามารถเก็บกักน้ำไว้ในฤดูแล้ง ดังนั้นจึงได้มี ส่วนราชการต่าง ๆ เข้ามาดำเนินการพัฒนาแหล่งน้ำด้วยการจัดสร้างอ่างเก็บน้ำ เขื่อน ฝาย คลอง ส่งน้ำ และสระน้ำ เพื่อสงวนน้ำไว้ใช้ประโยชน์ได้อย่างสม่ำเสมอตลอดปี และพอเพียงต่อความ ต้องการของประชาชน

จังหวัดปราจีนบุรี มีโครงการชลประทานทั้งสิ้น 49 โครงการ ที่ได้ดำเนินการจนถึง ปัจจุบัน มีพื้นที่ชลประทานประมาณ 457,000 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 15.35 ของพื้นที่ทั้งหมด แบ่งเป็น โครงการชลประทานขนาดใหญ่ 1 โครงการ ขนาดกลาง 10 โครงการ และโครงการขนาดเล็ก 38 โครงการ แต่เป็นการชลประทานประเภทที่ 3 คือ เป็นระบบเก็บกักน้ำเพื่อบรรเทาอุทกภัยเท่านั้น ยังไม่มีระบบชลประทานที่สามารถส่งน้ำเข้าพื้นที่ทำการเพาะปลูก เพื่อเพิ่มพูนผลผลิต และเพิ่มพูน รายได้ทั้งในฤดูและนอกฤดู นอกจากนี้ยังมีสถานีสูบน้ำด้วยไฟฟ้าที่ดำเนินงาน โดยสำนักงาน

รายได้ทั้งในฤดูและนอกฤดู นอกจากนี้ยังมีสถานีสูบน้ำด้วยไฟฟ้าที่ดำเนินงานโดยสำนักงานพลังงานแห่งชาติ มีทั้งหมด 29 สถานี มีพื้นที่โครงการ 85,500 ไร่ และมีพื้นที่ส่งน้ำ 39,690 ไร่ (จังหวัดปราจีนบุรี, 2542, หน้า 11)

ทรัพยากรดินและการใช้ประโยชน์ที่ดิน มีพื้นที่การเกษตรรวม 3,817,249.91 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 60 ของพื้นที่ลุ่มน้ำ ในจำนวนนี้มีพื้นที่ดินมีความเหมาะสมสำหรับการปลูกพืช 1,278,780.13 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 33.50 ของพื้นที่การเกษตรทั้งหมด หรือร้อยละ 21.20 ของพื้นที่ทั้งลุ่มน้ำ และมีความเหมาะสมสำหรับระบบชลประทาน เพียง 868,191.57 ไร่หรือคิดเป็นร้อยละ 22.74 ของพื้นที่การเกษตรทั้งหมด หรือร้อยละ 14.39 ของพื้นที่ทั้งลุ่มน้ำ (จังหวัดปราจีนบุรี, 2542, หน้า 11)

ทรัพยากรน้ำ จังหวัดปราจีนบุรีมีทรัพยากรน้ำที่สำคัญ ดังนี้

น้ำผิวดิน เป็นแหล่งน้ำในแม่น้ำ ลำคลอง และลำห้วยต่าง ๆ โดยต้นน้ำเกิดจากเทือกเขาบรรทัด และเขาสอยดาวด้านเหนือ แล้วเกิดเป็นแนวสำคัญสองแนว คือ แนวหनुมาน และแนวพระปรง แนวทั้งสองไหลมารวมกันเป็น ต้นแม่น้ำบางปะกง ที่อำเภอกบินทร์บุรี แล้วไหลผ่านอำเภอสรีมโหฬาร อำเภอประจันตคาม อำเภอเมืองปราจีนบุรี อำเภอบ้านสร้าง ตอนที่แม่น้ำบางปะกงไหลผ่านตำบลบางแต่น อำเภอบ้านสร้าง เป็นบริเวณที่แม่น้ำนครนายกไหลมาบรรจบกัน จากนั้นไหลไปสู่จังหวัดฉะเชิงเทราผ่านอำเภอบางน้ำเปรี้ยว อำเภอบางคล้า อำเภอเมืองฉะเชิงเทรา อำเภอบ้านโพธิ์ และไหลลงสู่อ่าวไทยที่อำเภอบางปะกงจังหวัดฉะเชิงเทรา ลำน้ำสายหลักที่ไหลลงสู่แม่น้ำบางปะกง มีดังนี้

แนวพระปรง เกิดจากการไหลมารวมกันของคลองพระสทิง (เทือกเขาในเขตจังหวัดจันทบุรี) กับคลองพระปรง (เทือกเขาในเขตอำเภอดอนจาน) ที่บ้านทุ่งช้างจังหวัดสระแก้ว ผ่านอำเภอกบินทร์บุรีไปบรรจบกับแนวหनुมานที่อำเภอกบินทร์บุรี

แนวหनुมาน เกิดจากห้วยเขาขาด เขากำพร้า อำเภอนาดี และเขากำแพง เขารัง อำเภอกบินทร์บุรี ไหลมาบรรจบกับคลองพระปรงที่อำเภอกบินทร์บุรี เป็นแม่น้ำบางปะกง

ลำน้ำประจันตคาม เกิดจากเทือกเขาในเขตอำเภอประจันตคาม ไหลลงสู่แม่น้ำบางปะกงที่บ้านหัวแหลม อำเภอเมืองปราจีนบุรี

ทรัพยากรป่าไม้ของลุ่มน้ำปราจีนบุรี

พื้นที่ลุ่มน้ำปราจีนบุรี ประกอบด้วยลักษณะภูมิประเทศที่เป็นภูเขา ที่ราบลอนคลื่น ที่ราบลุ่ม อีกทั้งลุ่มน้ำปราจีนบุรียังเป็นส่วนหนึ่งของลุ่มน้ำบางปะกง ดังนั้นความแตกต่างของลักษณะภูมิอากาศจึงไม่ต่างกับลุ่มน้ำบางปะกง ลักษณะพรรณพืชและชนิดป่าไม้ที่ปรากฏขึ้นในพื้นที่ลุ่ม

น้ำ จึงนับว่าไม่แตกต่างกัน (ยกเว้นป่าชายเลน) ปัจจุบันยังคงหลงเหลือสภาพป่าไม้เพียงร้อยละ 20 ของพื้นที่ลุ่มน้ำ สามารถแบ่งชนิดของป่าไม้ได้ตามลักษณะของพรรณพืชที่ขึ้นอยู่เป็น 5 ชนิด คือ ป่าดิบเขา ป่าดิบชื้น ป่าดิบแล้ง ป่าเบญจพรรณ และป่าเต็งรัง ซึ่งในแต่ละชนิดป่าจะมีลักษณะที่แตกต่างกัน

โดยสรุป จังหวัดปราจีนบุรี มีเนื้อที่ป่าไม้ 4,426,027.75 ไร่ ประมาณ 62.38% ปัจจุบันยังพอมีเหลือพื้นที่ป่าไม้คงสภาพประมาณ 20% ของพื้นที่จังหวัด ส่วนที่เหลือเป็นพื้นที่ป่าเสื่อมโทรม ที่ถูกราษฎรบุกรุกถือครองเข้าทำประโยชน์ หรืออยู่อาศัยประมาณ 2.7 ล้านไร่ จากผลการสำรวจในปี 2533 พบว่า มีราษฎรครอบครองพื้นที่ป่าเสื่อมโทรมอยู่ประมาณ 50,000 ครอบครัวยุทธศาสตร์ ประชากรประมาณ 200,000 คน (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2537, หน้า 2-27)

พื้นที่ป่าไม้ทั้งหมด ได้ดำเนินการประกาศเป็นอุทยานแห่งชาติ จำนวน 3 แห่ง ในส่วนของจังหวัดปราจีนบุรี เนื้อที่ 1,466,827 ไร่ หรือ 18.75%

อุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ เนื้อที่ 761,718 ไร่

อุทยานแห่งชาติทับลาน เนื้อที่ 177,609 ไร่

อุทยานแห่งชาติปางสีดา เนื้อที่ 527,500 ไร่

ลักษณะทั่วไปของการคมนาคม

การคมนาคม การคมนาคมของมณฑลปราจีนบุรี แบ่งได้ 2 ประเภท คือ การคมนาคมภายใน และการคมนาคมภายนอก

1. การคมนาคมภายใน หมายถึง การไปมาติดต่อภายในหัวเมือง ระหว่างเมืองต่อเมือง ซึ่งในสมัยนั้นใช้เส้นทางน้ำเป็นหลัก และใช้กันได้ตลอดปี เส้นทางที่สำคัญ คือ แม่น้ำบางปะกง และสาขา แม่น้ำบางปะกงนี้เกิดจากแคว และแม่น้ำไหลมารวมกันคือ แควพระปรัง แควหนุมาน และแม่น้ำนครนายก แม่น้ำสายนี้ไหลผ่านจากเมืองนครนายก ปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา และไหลลงสู่อ่าวไทยที่ตำบลบางปะกง เมืองฉะเชิงเทรา

แควพระปรัง เป็นสาขาหนึ่งของแม่น้ำบางปะกง ต้นน้ำเกิดจากเขาใหญ่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ไหลลงมาจากเหนือด่านพระปรัง มาสมทบกับลำคลองนางชิงแล้วไหลผ่านลงมาถึงด่านเมืองกบินทร์บุรี มาบรรจบกับแควหนุมาน แควหนุมาน เกิดจากลำน้ำ 2 สาย คือ ลำน้ำโสมง และลำน้ำสะโอม ซึ่งเกิดจากภูเขาบรรทัดไหลมาบรรจบกันที่ตำบลสามพันตา รวมกันเป็นแควหนุมาน และไหลผ่านมาถึงด่านเมืองกบินทร์บุรี จากนั้นแควพระปรังและแควหนุมาน ก็ไหลมาบรรจบกันที่เมืองปราจีนบุรี เรียกว่า แม่น้ำปราจีนบุรี

แม่น้ำนครนายก ต้นกำเนิดจากเขาใหญ่และเขาในเขตเมืองประจันตคาม ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองปราจีนบุรี ไหลลงมาทางใต้ผ่านเมืองนครนายกไปบรรจบกับแม่น้ำปราจีนบุรี ที่ตำบลบางแตน อำเภอบ้านสร้าง เมืองปราจีนบุรี ตรงที่บรรจบกันเรียกว่า ปากน้ำโยทะกา

คลองทั้งหมดที่กล่าวมานี้ สามารถจำแนกวัตถุประสงค์และผู้ดำเนินการขุดคลองได้ว่า คลองลำโรง คลองแสนแสบ และคลองนครเนื่องเขตร์ เป็นการขุดขึ้นเพื่อเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกง ซึ่งอำนวยความสะดวกในการคมนาคมขนส่ง และรัฐบาลก็ใช้ในการควบคุมดูแลหัวเมืองที่อยู่ใกล้เคียงกับเมืองหลวงได้สะดวกและทั่วถึงยิ่งขึ้น ส่วนการดำเนินการขุดนั้น พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้มีพระราชดำริ และทรงเห็นชอบให้ดำเนินการขุดทั้งสิ้น แต่ต่อมาวัตถุประสงค์และผู้ดำเนินการขุดคลองได้เปลี่ยนไป กล่าวคือ ในตอนปลายรัชกาลที่ 4 ต่อกับรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ข้าวได้กลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญของไทยแทนน้ำตาล ดังนั้นจึงได้มีการส่งเสริมการปลูกข้าว โดยขยายพื้นที่ในการเพาะปลูก การจัดหาน้ำในการทำนา และพัฒนาเส้นทางคมนาคมขนส่งข้าวมาสู่ตลาดในกรุงเทพฯ เพื่อส่งออกไปยังต่างประเทศ

จากความสำคัญของแม่น้ำและลำคลองที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น จะเห็นได้ว่ามณฑลปราจีนบุรี ในระยะก่อนมีการจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล มีแม่น้ำบางปะกงเป็นแม่น้ำความธรรมชาติ สามารถใช้เป็นเส้นทางคมนาคมได้เป็นอย่างดีของชุมชนในบริเวณนี้ แต่เมื่อระยะเวลาผ่านไปนานเข้าเส้นทางน้ำตามธรรมชาติดังกล่าวย่อมเป็นไปไม่ทั่วถึง ประกอบกับเส้นทางเดิมอ้อมไกล ต้องใช้เวลามากในการเดินทาง จึงต้องมีการขุดคลองเชื่อมแม่น้ำ เชื่อมลำคลองขึ้น โดยมีจุดประสงค์แตกต่างกันออกไปแต่ละคลองดังได้กล่าวแล้ว สุดท้ายผลที่ได้ก็คือ แม่น้ำลำคลองเหล่านี้ ได้ช่วยให้การคมนาคมเป็นไปอย่างรวดเร็ว ช่วยย่นระยะทางได้มากขึ้น และช่วยให้ชุมชนต่างๆ ที่ตั้งกระจัดกระจายกันอยู่ได้มีโอกาสติดต่อเดินทางไปมาหาสู่กันได้ดีขึ้นกว่าเดิม นอกจากนี้แล้วยังสามารถทำให้รัฐบาลดูแลควบคุมหัวเมืองใกล้เคียงตามเส้นทางน้ำดังกล่าวได้สะดวกและทั่วถึงยิ่งกว่าเดิมด้วย และที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ แม่น้ำลำคลองยังเป็นเส้นทางขนส่งสินค้า เช่น การขนส่งข้าวเปลือก ผักผลไม้และสินค้าอื่น ๆ เนื่องจากการขนส่งเส้นทางน้ำมีความสะดวกในการบรรทุกได้ทีละมาก ๆ สินค้าเปลืองค่าใช้จ่ายน้อยแต่ก็มีข้อเสียที่อาจล่าช้าทำให้สินค้าบางชนิดเสียหายก่อนที่จะถึงมือผู้บริโภค เมื่อมีการขุดคลองดังกล่าว การขนส่งระหว่างเมืองก็เป็นที่สะดวกและรวดเร็วกว่าเดิมมาก

การคมนาคมภายในหัวเมืองและระหว่างเมืองนอกจากจะใช้เส้นทางน้ำแล้ว ก็ยังมีการคมนาคมทางบกด้วย แต่ประชาชนส่วนใหญ่ยังไม่นิยมกันมากนัก เพราะยังไม่มียอดถนนหนทางที่สะดวก เนื่องจากบริเวณนี้เป็นที่ลุ่ม ฤดูฝนน้ำท่วมถึงหนทางเดินก็ขาด และบางแห่งก็เป็นป่าทึบ

เช่น ในเขตตะวันออกของเมืองชลบุรีต่อกับเมืองปราจีนบุรี เป็นต้น ดังจะเห็นได้จากลักษณะเกวียนของแถบนี้แปลกไปจากที่อื่น ๆ คือ เกวียนจะมีล้อใหญ่มากเพื่อจะได้ไม่ตกหล่น ดังนั้นเส้นทางบกจะมีบ้างที่ช่วงสั้น พาหนะที่ใช้ในการเดินทางที่นิยมนอกจากเกวียนแล้ว ก็มีช้าง ม้า เป็นต้น เส้นทางที่ใช้ในการติดต่อค้าขายก็มีบ้างแต่สุดท้ายแล้วเพื่อความสะดวกต่าง ๆ ก็จะขนถ่ายสินค้าเหล่านั้นลงเรือล่องลงมาตามแม่น้ำลำคลองเป็นหลักทั้งสิ้น

2. การคมนาคมภายนอก หมายถึง การคมนาคมระหว่างเมืองหลวงและหัวเมืองอื่น ๆ กับมณฑลปราจีนบุรีนั้น เนื่องจากสภาพภูมิศาสตร์ของมณฑลนี้ เป็นเสมือนหนึ่งสะพานที่เชื่อมระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และเชื่อมเมืองหลวงกับมณฑลเขมรที่เป็นเมืองขึ้นของไทย ดังนั้นการคมนาคมติดต่อระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมืองดังกล่าว จึงจำเป็นต้องใช้เส้นทางแถบนี้เป็นหลัก ซึ่งการคมนาคมภายนอกในที่นี้หมายถึง การติดต่อระหว่างหัวเมืองที่กล่าวมาแล้วทั้งทางบกและทางน้ำ

จากความสำคัญที่ว่าหัวเมืองในมณฑลปราจีนบุรี เป็นเสมือนหนึ่งสะพานเชื่อมหัวเมืองอื่น ๆ กับเมืองหลวงด้วยนั้น จึงมีความสำคัญในด้านการปกครองและเศรษฐกิจ กล่าวคือ

ทางด้านการปกครองนั้นบรรดาคำสั่ง สารตรา ใบบอก ที่มีไปมาระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมืองทางตะวันออกเฉียงเหนือ และหัวเมืองในมณฑลเขมร ก็จะใช้เส้นทางนี้ โดยออกจากเมืองหลวงผ่านขึ้นไปตามลำน้ำบางปะกง ไปต่อทางบกอีกทอดหนึ่ง เช่น จากเมืองหลวงไปพระตะบอง ก็จะผ่านแม่น้ำบางปะกงขึ้นบกที่เมืองปราจีนบุรี และ เดินทางผ่านป่าเขาไปยังเมืองกบินทร์บุรี วัฒนานคร มงคลบุรี อรัญประเทศ และถึงพระตะบองอีกทีหนึ่ง เป็นต้น

ส่วนทางด้านเศรษฐกิจ ซึ่งเน้นความสำคัญในฐานะที่เป็นเส้นทางขนส่งสินค้า โดยเฉพาะในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น การส่งส่วยจากหัวเมืองทางภาคตะวันออก และ หัวเมืองขึ้นจะใช้เส้นทางนี้ทั้งสิ้น ส่วยที่ส่งผ่านเส้นทางนี้ที่สำคัญได้แก่ พวกผลแร่ กระจวน พริกไทย งาช้าง เป็นต้น โดยใช้เส้นทางทางน้ำและทางบกร่วมกันซึ่งการเดินทางไม่สะดวกเสมอไป การส่งส่วยจึงจำเป็นต้องแวะพักในระหว่างทาง เพื่อเติมเสบียงอาหาร หรือเปลี่ยนยานพาหนะ เมืองที่เป็นศูนย์กลางในการลำเลียงส่วยทางแถบนี้คือ ปราจีนบุรี กบินทร์บุรี วัฒนานคร อรัญประเทศ (สุคใจ พงศ์กล้า, 2528, หน้า 47)

ความสำคัญของสถานที่ดังกล่าว อยู่ในเส้นทางเดินเรือตามชายฝั่งทะเลระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองทางชายฝั่งทะเลตะวันออกของอ่าวไทย ทำให้ท้องที่ ดังกล่าวมีความสำคัญทางเศรษฐกิจ และสังคมอีกด้วย นอกจากการคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำดังกล่าวแล้ว ยังมีสิ่งอื่นที่ช่วยในการติดต่อสื่อสารระหว่างหัวเมืองในมณฑล และระหว่างเมืองหลวงไปยังหัวเมืองเหล่านั้นอีกก็คือ การโทรเลขและไปรษณีย์ ซึ่งมีบทบาทและความสำคัญอย่างมากในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวคือ เมื่อปี พ.ศ. 2426 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกรมโทรเลขขึ้น โดยรับช่วงการดำเนินการจากกลาโหมมาทำต่อ ซึ่งการโทรเลขสมัยนั้นใช้ลวดเหล็กอาบสังกะสีเป็นอุปกรณ์สำคัญในการโทรเลข โทรเลขสายแรกที่ได้สร้างขึ้นในมณฑลปราจีนบุรีนั้นคือ สายบูรพา เริ่มต้นจากกรุงเทพฯ ผ่านไปเมืองปราจีนบุรี กบินทร์บุรี อยุธยาประเทศ ข้ามไปศรีโสภณ คลองกำปงปลักในพระตะบอง และต่อมาสายโทรเลขเข้ากับสายโทรเลขอินโดจีน เชื่อมโยงกับไซ่ง่อนนับเป็นสายโทรเลขสายแรกของไทยที่ใช้ในการติดต่อได้อย่างรวดเร็ว และสามารถติดต่อกับต่างประเทศได้ด้วย นอกจากนี้แล้วตามระยะทางดังกล่าวแล้วยังสามารถแยกไปทุกเมืองที่อยู่ตามรายทาง สายโทรเลขสายนี้ได้เปิดให้ราษฎรใช้ด้วยตั้งแต่วันที่ 26 กรกฎาคม พ.ศ. 2426 เป็นต้นมา สายโทรเลขสายนี้นับได้ว่ามีความสำคัญอย่างมากในการติดต่อสื่อสารระหว่างราษฎร และยังใช้ในราชการทางด้านการปกครองและการเมืองด้วย โดยเฉพาะในเหตุการณ์ “วิกฤตกลาโหม ร.ศ. 112” ในปี พ.ศ. 2436

ต่อมาเมื่อกิจการไปรษณีย์แพร่หลายมากขึ้น ก็ได้เปิดดำเนินการในหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออก ระหว่างกรุงเทพฯ บางปะกง อ่างศิลา บางละมุง ส่วนอีกเส้นทางหนึ่งคือ กรุงเทพฯ ฉะเชิงเทรา เมืองพนัสนิคม ในปีพ.ศ. 2429 เป็นต้นมา โดยใช้เรือเมล์ไปรษณีย์ ขนส่งจดหมายติดต่อกันดังกล่าว และขนส่งจดหมาย 2 ครั้งต่อสัปดาห์ มีกำหนดออกจากกรุงเทพฯ ในเวลาเย็นของวันอังคาร 1 ครั้ง วันพฤหัสบดี 1 ครั้ง

จากการที่ความเจริญทางด้านการสื่อสารได้แพร่หลายเข้ามาในเมืองไทย โดยเริ่มในเมืองหลวงก่อนแล้วแพร่ขยายไปสู่หัวเมืองมณฑลปราจีนบุรี ก็ได้รับอิทธิพลจากความเจริญเหล่านั้นด้วย ช่วยให้เกิดความสะดวกในการติดต่อสื่อสารแก่ราษฎรในหัวเมืองและระหว่างหัวเมืองเป็นอย่างมาก และหลังจากนั้นเมื่อมีการนำโทรศัพท์เข้ามาใช้ในประเทศไทย โทรศัพท์ก็ถูกนำไปใช้ในการสื่อสารในเขตนี้เช่นกัน เพราะว่าบริเวณนี้เป็นบริเวณสำคัญทางเศรษฐกิจ มีการติดต่อธุรกิจกันเองและกับพ่อค้าชาวต่างประเทศ จำต้องมีความคล่องตัวเป็นพิเศษ และเพื่อเชื่อมโยงการสื่อสารกับกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นทั้งเมืองหลวงและเมืองท่าใหญ่ของประเทศไทย

จะเห็นได้ว่าลักษณะทั่วไปของการคมนาคมในหัวเมืองมณฑลปราจีนบุรี มีการคมนาคมทั้งภายในหัวเมือง และติดต่อกับหัวเมืองอื่น ๆ ได้ กล่าวคือ การคมนาคมภายในจะมีเส้นทางน้ำเป็นหลัก คือ เส้นทางตามแม่น้ำบางปะกงและสาขา ส่วนเส้นทางบกนั้นจะใช้ได้เฉพาะฤดูแล้ง และบางช่วงบางตอนเท่านั้น ถ้าเป็นในฤดูฝนแล้วจะใช้เส้นทางทางน้ำจะสะดวกมากกว่า ส่วนการคมนาคมติดต่อกับหัวเมืองอื่น ๆ เช่น การติดต่อกับเมืองหลวงหรือหัวเมืองเขมร ชวน ตลอดจนการติดต่อกับหัวเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และต่อไปยังลาวอีกด้วย โดยใช้เส้นทางตามแม่น้ำ ลำคลองจากเมืองหลวงไปตามแม่น้ำบางปะกง ขึ้นบกที่เมืองกบินทร์บุรี แล้วแยกไปเมืองนครราชสีมาผ่าน

ทางช่องเขาตะโก ในเทือกเขาบรรทัดขึ้นไปสู่เมืองอื่นได้ หรือแยกจากเมืองกบินทร์บุรีไปยังเมืองพระตะบอง และหัวเมืองในเขมรและญวนต่อไปได้

นอกจากนี้ยังได้ใช้เส้นทางเดินเรือตามชายฝั่งทะเลของอ่าวไทยจากเมืองหลวงไปชลบุรีตราด จันทบุรี และหัวเมืองของเขมรอีกด้วย ดังนั้นจะเห็นได้ว่าเส้นทางทั้งหมดที่กล่าวมามีความสำคัญทั้งในด้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ และอื่น ๆ ด้วย

ประชากร การตั้งถิ่นฐาน และการปกครอง

จังหวัดปราจีนบุรี มีชนเชื้อชาติใหญ่ๆ อยู่ปะปนกันหลายพวกหลายหมู่ มีราษฎรไทยเป็นพื้น ประกอบด้วยไทยกลาง ร้อยละ 30 ไทยอีสาน และไทยพวน ร้อยละ 60 คนไทยเชื้อสายจีน ร้อยละ 10 ถ้าแบ่งตามพื้นที่แล้วอาจกล่าวได้ว่าชาวไทยกลาง จะอาศัยอยู่มากในแถบอำเภอบ้านสร้าง และอำเภอเมืองปราจีนบุรี ไทยอีสาน ซึ่งส่วนใหญ่อพยพมาจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะอาศัยอยู่มากแถบอำเภอนาดี อำเภอกบินทร์บุรี และอำเภอประจันตคาม กลุ่มชาวไทยพวน ซึ่งถูกกวาดต้อนมาจากเมืองสกลทวาปี (จังหวัดสกลนคร) เมื่อพ.ศ. 2370 ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) อาศัยอยู่ในพื้นที่อำเภอศรีมโหสถ ที่ตำบลโคกปีบ หมู่บ้านสระมะเขือ บ้านหนองสะแก บ้านเกาะกระต่าย บ้านโคกปีบ บ้านม่วงขาว ตำบลโคกไทย หมู่บ้านสระข่อย หมู่บ้านโคกไทย หรือโคกมอญ หรือบ้านชมแสง ตำบลคูน้ำพัน และอำเภอศรีมหาโพธิ ที่ตำบลดงกระทยาม หมู่บ้านโคกกระเบา หมู่บ้านหัวหว้า (โพนตุม) หมู่บ้านเกาะสมอ (โพนไทร) หมู่บ้านดอนสับฟาก หมู่บ้านหายโสก (ดอนผักเนา) (จังหวัดปราจีนบุรี, 2542, หน้า 14)

คนไทยเชื้อสายจีน ส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในตัวเมืองปราจีนบุรี
ชาวไทยอีสาน ที่อพยพมาอยู่ที่จังหวัดปราจีนบุรีส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม และรับจ้าง คนกลุ่มนี้ได้นำขนบธรรมเนียมประเพณีและภาษาถิ่นมาด้วย เช่น มีการจัดงานแห่ปราสาทผึ้งที่อำเภอประจันตคาม งานบุญบั้งไฟ ที่อำเภอกบินทร์บุรี และอำเภอศรีมโหสถ งานบุญข้าวหลามที่อำเภอกบินทร์บุรี อำเภอศรีมหาโพธิ และอำเภอนาดี

ชาวไทยพวน ในจังหวัดปราจีนบุรี มีความขยันหมั่นเพียร อดทนมัธยัสถ์มาก จึงมีฐานะความเป็นอยู่ที่ดี มีกินมีใช้ไม่ขาดสน อาชีพที่ชาวไทยพวนทำมาหาเลี้ยงชีวิต คือ ทำการเกษตรเป็นหลัก ส่วนการรับจ้าง ค้าขาย รับราชการ นั้นพอมียู่บ้าง ชาวไทยพวนนับถือศาสนาพุทธอย่างเคร่งครัด แต่ยังคงนับถือผีบรรพบุรุษตามประเพณีนิยม และยึดถือประเพณีมาก ปัจจุบันชาวพวนในจังหวัดปราจีนบุรี ได้มีการปรับตัวให้เข้ากับประชาชนทั่วไป แต่ยังคงรักษาประเพณีของชาวไทยพวนไว้ เช่น เด็ก ๆ ยังได้ฟังถูก ภาษาที่ใช้พูดเป็นภาษาพวน ส่วนที่อยู่อาศัยและอาหารการกินได้ปรับให้เข้ากับชาวท้องถิ่น และสังคมปัจจุบัน (จังหวัดปราจีนบุรี, 2542, หน้า 14)

นอกจากนี้ยังมีชนชาติอื่นที่อพยพเข้ามาอยู่อาศัยด้วยเหตุผลต่าง ๆ กัน ชนชาติที่อพยพเข้ามา เช่น ลาว เขมร จีน เป็นต้น จึงทำให้สภาพทางด้านสังคม และความเป็นอยู่ของประชาชนจึงมีลักษณะผสมผสานกันทางเชื้อชาติ ศาสนา และขนบธรรมเนียมประเพณี ดังจะได้กล่าวต่อไปนี้

คนลาว คนลาวเป็นชาวต่างชาติที่มีจำนวนมากที่สุด ทั้งที่อพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร เนื่องจากมีปัญหาความขัดแย้งภายในบ้านเมืองของเขาเอง และคนลาวที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาคราวสงครามล้านช้างในปี พ.ศ. 2322 และในคราวปรากฏกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 พื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงตอนบน และตอนล่างจึงมีคนลาวและคนไทยเชื้อสายลาวตั้งถิ่นฐานประกอบอาชีพอยู่เป็นจำนวนมาก ได้แก่ พื้นที่จังหวัดนครนายก ปราจีนบุรี สระแก้ว ฉะเชิงเทรา ชลบุรี และจันทบุรี สำหรับคนลาวซึ่งเป็นกลุ่มคนที่มีภาษา และวัฒนธรรมประเพณีที่ใกล้เคียงกับคนไทยมาก ผู้ปกครองไทยจึงปกครองคนลาวเสมือนเป็นคนไทยด้วยระบบมูลนายไพร่ ดังปรากฏในเอกสาร “จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4” เลขที่ 186 จ.ศ. 1223 (พ.ศ. 2404) ที่ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ขุนสุวรรณพลากร ขุนรักษาสุวรรณ เป็นนายกองคุมชาวลาจากเมืองเวียงจันทน์ไปไว้ที่เมืองพนมसारคาม ให้เป็นเลกไพร่หลวงคงเมืองอยู่ในความดูแลของเจ้าเมืองพนมसारคาม (พระพนมยารินทร์) (บังอร ปิยะพันธ์, 2541, หน้า 67)

นอกจากนี้แล้วยังมีพวกลาวได้อพยพเข้ามาอยู่ในหัวเมืองนี้อีก เช่น พวกลาวที่ดงศรีมหาโพธิ เมืองปราจีนบุรี เมืองกบินทร์บุรี ตามที่สมเด็จพระยาบรมมหารัชมังคลาจารย์ เจ้าอาวาสวัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร ได้กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า

.....“เขตเมืองปราจีนบุรี และหัวเมืองขึ้นปราจีนบุรีนั้น เป็นเมืองนำด่านติดแดนเขมร พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชา จัดแบ่งคนลาวไว้ที่ประจันตคาม เมืองกบินทร์บุรี เมืองอรัญประเทศ เมืองวัฒนานคร มีการศึกสงครามมาก็จะเกณฑ์ใช้คนเป็นครั้งคราว”.....

จากการที่คนลาวได้อพยพเข้ามาตั้งภูมิลำเนาหลายครั้ง ดังกล่าวมาแล้ว เมื่อตั้งชุมชนลาวใหม่ ๆ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯ ให้จัดหาอุปกรณ์สำหรับปลูกบ้านเรือนพระราชทานให้ นอกจากนั้นยังพระราชทานพระราชทรัพย์ซื้อด้วยขาม เช่น ลาวเมืองฉะเชิงเทรา ได้รับพระราชทานเบญจรงค์สำหรับมูลนายลาว จำนวน 49 สำหรับ ขามพลสำหรับไพร่พลลาว 1,126 สำหรับ และพระราชทานให้ครัวลาวเวียงจันทน์ และครัวลาวพวนเป็น ขามพล มีขามข้าว 276 ใบ ขามแกง 476 ใบ เป็นต้น นอกจากนั้นยังซื้อเกลือ และสิ่งของเครื่องใช้อื่น ๆ อีกเป็นจำนวนมาก ทั้งยังมีการแจกข้าวให้กินตลอดทั้งปี หรือปีเศษ ตั้งแต่เริ่มตั้งชุมชนเป็นต้นมาจนกว่าจะสามารถ

ปลูกข้าวได้ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่แสดงให้เห็นธรรมเนียมการแจกข้าวแก่ชาวลาวที่เริ่มตั้งหลักแหล่งในรัชกาลก่อน ๆ ว่า “พวกครัวลาวที่มาตั้งเรือนลงใหม่นั้นให้จ่ายข้าวให้กินถาไม่ แต่ก่อนที่คนกวาดต้อนมาแต่ที่อื่น ก็เคยจ่ายข้าวให้กินเป็นปีหนึ่ง ปีเศษ...” (บังอร ปิยะพันธ์, 2541, หน้า 89-98)

สำหรับการตั้งชุมชนใหม่ ๆ ถึงแม้ จะปลูกข้าวกินได้แล้ว แต่ถ้าปีนั้นน้ำน้อย เก็บเกี่ยวได้น้อยจะได้รับการยกเว้นไม่ต้องเสียค่าในปีก่อน

การปกครองชุมชนลาวในหัวเมืองชั้นใน ใช้วิธีให้ขุนนางไทย และขุนนางลาวช่วยกันปกครองดูแล ขุนนางไทยที่มีอำนาจปกครองชาวลาว มีเฉพาะขุนนางตำแหน่งสูง ๆ เท่านั้น เช่น เสนาบดี เจ้าสังกัด เจ้าเมือง และกรมการเมือง ส่วนขุนนางลาวมีตั้งแต่ตำแหน่งเจ้าเมืองปลัดเมือง จางวางกองลาวสมุหบัญชีลาว ลงมาจนถึงนายหมวด และเจ้าหมู่บ้าน ซึ่งเป็นตำแหน่งปกครองที่ใกล้ชิดกับชาวลาว จึงจำเป็นต้องแต่งตั้งชาวลาวให้ปกครองชาวลาวด้วยตนเอง โดยคาดว่าวิธีนี้น่าจะเกิดผลทั้งแก่ฝ่ายรัฐบาลไทย และลาวเอง ถึงแม้ว่าผู้ปกครองของไทยในอดีต จะแยกชุมชนลาวให้อยู่กันเป็นกลุ่มเป็นพวกตามเชื้อสาย แยกจากชุมชนไทย แต่ยังคงอยู่ใกล้ชิดกับชุมชนไทย โดยให้ตั้งหมู่บ้านคนไทย พัฒนาการของชุมชนลาว เกิดจากการขยายตัวของประชากรลาว ทำให้เกิดการขยายชุมชนออกไปในพื้นที่ใกล้เคียง และกว้างไกลออกไปบ้าง การย้ายถิ่นของชุมชนลาวออกไปตั้งชุมชนต่างเมืองมีปรากฏมากขึ้น เมื่อมีการยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา ปัจจุบันชาวลาวที่มีเชื้อสายดั้งเดิมจากเมืองเวียงจันทน์ เมืองกุรุวัง หัวเมืองล้านนา เมืองพวน และหัวเมืองภาคอีสานของไทย ได้ผสมกลมกลืนกับชาวไทย จนยากที่จะจำแนกได้ เพราะทั้งรูปร่างหน้าตา และวัฒนธรรมคล้ายคลึงกันมาก จึงผสมกลมกลืนกันไปได้อย่างดี (ภรดี มหาพันธ์, 2554, หน้า 144-146)

คนจีน นับว่าเป็นคนกลุ่มใหญ่อีกกลุ่มหนึ่งที่ได้เข้ามาตั้งหลักแหล่งในหัวเมือง ชลบุรี นครนายก จะเชิงเทรา จัดว่าเป็นพวกที่มีบทบาททางด้านเศรษฐกิจ เพราะนิยมการประกอบอาชีพค้าขาย บางรายก็เป็นพ่อค้าผูกขาดสินค้า พ่อค้าคนกลาง พ่อค้าเร่ บางรายก็รับผูกขาดการเก็บภาษีอากร เช่น ภาษีสุรา อากรบ่อนเบี้ย บางรายก็ประกอบอาชีพทางเกษตรกรรม เช่น ทำไร่อ้อย ยาสูบ ซึ่งชาวจีนที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมนั้นจะสนใจทำไร่ ทำสวนมากกว่าทำนา บ้างก็เป็นกรรมกรแรงงานตามโรงงานต่าง ๆ ชาวจีนเหล่านี้มีความขยันขันแข็งในการประกอบอาชีพอย่างมาก และมีอุปนิสัยมัธยัสถ์ อดทน จนสามารถสร้างฐานะได้อย่างรวดเร็ว มักจะเชิบบุฐานะจนเป็นเจ้าของโรงสี โรงงานผลิตน้ำตาลจากอ้อย เจ้าของกิจการอื่น ๆ

จากการที่ชาวจีน ได้อพยพเข้ามามีบทบาททางเศรษฐกิจในประเทศไทยตามที่ยกตัวอย่างมาแล้วนั้น ตามหลักฐานที่ปรากฏไม่ได้มีการระบุว่า ชาวจีน ได้อพยพเข้ามาอยู่ตั้งแต่เมื่อใด แต่สันนิษฐานว่าคงจะเข้ามากันมากที่สุดในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พลกุล อังกินันท์, 2514, หน้า 20) และจากหนังสือประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจของ ชัย เรื่องศิลป์ ได้ระบุไว้ว่า

.....สมัยกรุงเพชวุดัน เป็นสมัยที่ชาวจีนอพยพจากเมืองจีน เข้ามาหาเงินจำนวนมากกว่า สมัยอยุธยา มาก ชาวจีนไปทำมาหากินที่เมืองใดมาก เมืองนั้นจะมีส่วยอากรให้รัฐบาลเรียกเก็บ เพิ่มขึ้นกว่าเดิม ทั้งยังประกอบอาชีพแปลกใหม่ ๆ ใหม่ ๆ ที่คนไทยไม่รู้จัก ทำให้เกิดเป็นเงินเป็นทองมากขึ้นมาอีกด้วย..... (ชัย เรื่องศิลป์, 2522, หน้า 109-110)

จากข้อความดังกล่าว แสดงให้เห็นว่ามีชาวจีนอพยพเข้ามาอยู่กันแล้วตั้งแต่สมัยอยุธยา และอพยพกันเข้ามามากในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ชาวจีนเหล่านั้นเมื่อเข้ามาเมืองไทยแล้ว มักจะอพยพเข้ามาอยู่อาศัยอยู่ตามเมืองท่า หรือเมืองที่เป็นศูนย์กลางการค้าขาย เช่น เมืองชลบุรี จะเช็งเทรา ดังที่ บาทหลวงปาลเลกซ์ ได้บรรยายไว้ว่า “.....ข้าพเจ้าได้แวะขึ้นที่ บางปลาสร้อยเมืองนี้ตั้งอยู่ชายเนินในอ่าวอันอุดมสมบูรณ์.... พลเมืองไทยจีนรวมกัน 6,000 คน เป็นพ่อค้าและชาวประมง มีการเพาะปลูกอุดมสมบูรณ์.... มีนาเกลือและเปลือกหอยอย่างไม่รู้หมดสิ้น ซึ่งพวกคนจีนนำเอาไปผลิตปูนขาว.....”

นอกจากนี้แล้วยังมีชาวจีนเข้าไปตั้งภูมิลำเนากระจ่ายกันอยู่ตามหมู่บ้านและหัวเมืองในมณฑลปราจีนบุรีอีก ต่างก็ประกอบอาชีพกันไปตามความถนัดของตนเอง ซึ่งปรากฏหลักฐานแสดงจำนวนของชาวจีนในมณฑลปราจีนบุรี ตามสำมะโนครัวพลเมืองปี พ.ศ. 2446 (ร.ศ. 122) ตรงกับรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่ามีชาวจีนที่ได้จากการสำรวจประมาณ 35,912 คน การที่คนจีนมีบทบาททางด้านเศรษฐกิจและสังคม ดังกล่าว มีปัจจัยหลายประการที่ส่งเสริมให้คนจีนมีบทบาท คือ

ชาวจีนที่อพยพเข้ามานั้น มีชีวิตทางสังคมที่เป็นอิสระมากกว่าคนไทยตรงที่ว่า ชาวจีนที่อพยพเข้ามาจะเข้าเกณฑ์รับราชการมีกำหนดว่าภายในเวลา 3 ปี จะถูกเกณฑ์เพียง 1 เดือน แต่ถ้าคนไทยไม่ยอมถูกเกณฑ์เข้ารับราชการก็จะผูกปีแทน และอาจเสียเงินค่าแรงช่วยราชการแผ่นดิน ซึ่งจีนพวกนี้ตามพระราชบัญญัติกำหนดว่า จะต้องเป็นจีนนอก บุตรจีน หลานจีน บรรดาที่ไว้หางเปีย ซึ่งมีอายุระหว่าง 18-60 ปีเท่านั้น (ประกาศพระราชบัญญัติและพระราชกำหนดต่าง ๆ รัชกาลที่ 5, 2441, หน้า 47-48) และถ้าชาวจีนเหล่านี้รับราชการ ก็มีโอกาสได้รับยศและบรรดาศักดิ์ เช่นเดียวกับ

คนไทยและคนพวกอื่นที่อยู่ในเมืองไทยที่ทำคุณประโยชน์ราชการแผ่นดิน เช่น พวกเจ้าภาษี นายอากร เป็นต้น

การที่ชาวจีนไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานทุกปีอย่างคนไทย เป็นแต่ 3 ปี ถูกเกณฑ์ 1 ครั้ง เท่านั้น ตลอดจนถ้าไม่ยอมถูกเกณฑ์ก็ผูกปีแทนได้นั้น ทำให้คนจีนซึ่งมีนิสัยชอบค้าขายและขยันขันแข็ง จึงนิยมผูกปีมากกว่าเกณฑ์แรงงาน เพื่อที่จะได้ไปประกอบอาชีพค้าขายหรืออาชีพที่อิสระกว่าเพื่อหาเงินมาจ่ายค่าผูกปีแทน ทำให้ชาวจีนมีบทบาทสามารถควบคุมเศรษฐกิจของหัวเมืองแถบนี้เป็นส่วนใหญ่

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี หรือที่คนทั่วไปขนานพระนามว่า “พระเจ้าตากสิน” ทรงมีเชื้อสายจีนชื่อ “เจิง เจ้า” พระบิดาเป็นจีนแต่จีวชื่อ “เจิง ยัง” ตรงกับสำเนียงแต้จิ๋วว่า “แต้” การที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นลูกครึ่งจีน ทำให้คนจีนรอบ ๆ เมืองซัวเถาในมณฑลกวางตุ้ง ตัดสินใจอพยพเข้ามาประกอบอาชีพและตั้งหลักฐานเป็นการถาวรในประเทศไทยเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว เพราะได้รับการอุปถัมภ์ค้ำชูจากราชสำนักธนบุรีเป็นอย่างดี ได้รับสิทธิพิเศษจากทางราชการไทยเป็นพิเศษ จนมีผู้กล่าวว่า จีนแต้จิ๋วเป็นจีนหลวง (Royal Chinese) (การดี มหาพันธ์, 2554, หน้า 144)

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นรัฐบาลไทย ได้เปิดโอกาสให้พ่อค้าคนจีนทำการผูกขาดการค้ามาากขึ้นเรื่อย ๆ โดยที่พ่อค้าชาวจีนได้เข้าแข่งขันประมูลผูกขาดสินค้า การผลิตสุรา และเก็บภาษีอากร โดยจ่ายเงินจำนวนหนึ่งให้แก่รัฐบาลเพื่อซื้อสิทธิในการออกไปซื้อสินค้าที่ตนผูกขาดตามชนบท เพื่อส่งเป็นสินค้าออกแต่ผู้เดียว และการออกไปสำรวจผลผลิตนี้เป็นเหตุให้พ่อค้าจีนได้อิทธิพล คือ สามารถเดินการค้าขายได้ทั่วพระราชอาณาจักร อีกด้วย แม้เมื่อถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไทยได้ทำสัญญาทางการค้ากับอังกฤษในปีพ.ศ. 2398 ได้ประกาศยกเลิกการผูกขาดสินค้าแล้วก็ตาม ชาวจีนก็ยังมิบทบาทในการค้าขายในลักษณะเป็นพ่อค้าคนกลาง พ่อค้าเร่ พ่อค้าย่อย ทั้งนี้เพราะคนไทยนั้นนิยมทำการเพาะปลูกและรับราชการมากกว่าการค้าขาย จึงเป็นช่องว่างทางเศรษฐกิจและสังคม ทำให้คนจีนกลายเป็นพ่อค้าคนกลาง นำผลผลิตทางการเกษตรที่คนไทยประกอบอาชีพอยู่ หรือสินค้าจากพ่อค้าชาวต่างชาติมาบริการให้แก่ผู้อุปโภคและบริโภคที่อยู่ในหัวเมืองหรือท้องถิ่นที่ห่างไกลออกไป และจากความเป็นอิสระของชาวจีนโดยไม่ต้องเป็นไพร่และทาส จึงเปิดโอกาสให้ชาวจีนสามารถใช้เวลาประกอบอาชีพได้เต็มที่ ทำให้การค้าขายตกอยู่ในมือของชาวจีนดังกล่าว

ชาวเขมร หรือ ชาวกัมพูชา เป็นเพื่อนบ้านที่มีความสัมพันธ์กันทั้งในด้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม มาตั้งแต่ก่อนที่ไทยจะสถาปนาอาณาจักรสุโขทัยขึ้นในปลายพุทธศตวรรษที่ 18 ในครั้งนั้น พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แห่งกัมพูชาได้พยายามผูกสัมพันธ์ทางเครือญาติกับผู้นำไทยในสมัยนั้นด้วยการมอบพระธิดา พระแสงขรรค์ชัยศรี และราชทินนาม

“กมรเตงอัญศรีอินทราทิตย์” ให้แก่ขุนผาเมือง และพ่อขุนบางกลางหาวที่ร่วมกันขับไล่ขอมสมรดา โขลงลำพงออกไป และสถาปนาอาณาจักรสุโขทัยขึ้นบริเวณสองฟากแม่น้ำยม (สุโขทัยและศรีสัชนาลัย) (ภารดี มหาขันธ์, 2554, หน้า 146)

ชาวเขมรหรือชาวกัมพูชาที่อาศัยอยู่ในแถบบริเวณพื้นที่จังหวัดปราจีนบุรีส่วนมากเป็นชาวเขมรดั้งเดิมที่อาศัยอยู่ในแถบนี้มานานแล้ว ดังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงอธิบายไว้ในที่ประชุมพระราชนิพนธ์ ภาคปักษ์กะ ภาค 1 ว่า

แต่เดิมนั้นแผ่นดินเขมรมี 4 ส่วน ส่วนที่อยู่ในเขตประเทศไทยในระยื่อนั้นเป็นส่วนที่เรียกว่า ขอมแปรพัตร์ หรือที่เรียกว่า เขมรไทย คือ เขตตั้งแต่ฝั่งแม่น้ำบางปะกงด้านตะวันออกไปจดฝั่งตะวันตกของทะเลสาบ (ของเขมรปัจจุบัน) จะเห็นได้จากชื่อบ้านเมืองแถบนี้เป็นชื่อไทยบ้าง เขมรบ้าง เป็น 2 ชื่อทั้งไทยและเขมร อย่างเมืองจะเชิงเทราเป็นชื่อเขมร ไทยเรียกว่าแปดริ้ว เมืองนครนายก เป็นชื่อสันสกฤต เขมรเป็นผู้ตั้งชื่อ ไทยเรียกว่า บ้านนา คนที่อยู่ในหัวเมืองนี้ก็เป็นไทยบ้าง เขมรบ้าง ปะปนกันมาตั้งแต่ครั้งโบราณ โดยที่เดิมเขมร ได้ตั้งอาณาจักรที่มีเมืองนครหลวง เป็นเมืองหลวง (ใกล้เคียงกับเมืองเสียมราฐ) และครอบครองดินแดนแถบนี้ เมื่อใดที่ไทยมีกำลังเข้มแข็งก็จะขับไล่ชาวเขมรถอยร่นไปบ้าง เมื่อเขมรมีกำลังอำนาจก็จะเข้าครอบครองจนถึงเมืองนครนายก เมืองประจิม (ปราจีนบุรี) เมืองจะเชิงเทรา ด้วยเหตุนี้ทำให้คนไทยและเขมรปะปนกันเรื่อยมา จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช คือ ในปี พ.ศ. 2325 มาจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไทยก็ได้ตั้งบ้านเรือนขึ้นใหม่หลายเมือง เช่น มงคลบุรี ศรีโสภณ บัตบอง (พระตะบอง) เสียมราฐ (ทั้งหมดนี้อยู่ในเขตประเทศเขมรในปัจจุบันนี้) วัฒนานคร อรัญประเทศ และได้สร้างป้อมปราการไว้ด้วย

จากพระราชนิพนธ์ดังกล่าวก็พอที่จะสรุปได้ว่า มีชาวเขมรอาศัยอยู่ในหัวเมืองมณฑลปราจีนบุรีตั้งแต่อดีตมาแล้วจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ชาวเขมรเหล่านั้นก็ได้ปะปนกันทางสายเลือดกับคนไทยจนกลายเป็นไทยไปบ้างแล้ว หรือไม่ก็เป็นชาวเขมรที่อพยพหรือถูกกวาดต้อนเข้ามาคราวที่ไทยได้ทำสงครามกับเขมร และญวน ในสงครามอานัมสยามยุทธ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกด้วย ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าในเขตมณฑลปราจีนบุรีมีชาวเขมรอาศัยปะปนอยู่กับคนไทย โดยมีอาชีพทำการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์เช่นเดียวกับคนไทย ส่วนชีวิตความเป็นอยู่ วัฒนธรรมก็คล้ายคลึงกับคนไทยจนเกือบจะกลายเป็นคนไทยไปในที่สุด

นอกจากชนกลุ่มใหญ่ ดังที่กล่าวมาแล้วนั้น ยังมีชนกลุ่มน้อยที่อาศัยปะปนกันอยู่อีก เช่น เขมรลายู มอญ กระเหรี่ยง เป็นต้น แต่ก็มีชีวิตอยู่ร่วมกันได้ โดยปฏิบัติตามวัฒนธรรมของคนในกลุ่มนั้น โดยไม่ขัดต่อการปกครองของไทยแล้วก็สามารถอยู่ร่วมกันได้ด้วยดี

สำหรับสภาพทางด้านสังคม การปกครอง และความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ทำให้มีชาวเขมร และคนไทยเชื้อสายเขมรที่อยู่ในดินแดนประเทศไทยเกือบทุกภูมิภาค โดยเฉพาะอย่างยิ่งในจังหวัดปราจีนบุรี และจังหวัดสระแก้ว ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเขมรมีความสัมพันธ์กันใกล้ชิดมีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้วัฒนธรรมทางด้านต่าง ๆ ของกันและกันมาเป็นเวลายาวนานกว่า 7 ศตวรรษมีการปรับปรนเข้าหากันจนยากที่จะแบ่งให้เป็นไทย หรือเขมรอย่างชัดเจนได้ (การดี มหาจันทร์, 2554, หน้า 146)

การปกครอง พื้นที่ลุ่มน้ำปราจีนบุรีครอบคลุมพื้นที่ในเขต 11 อำเภอ จากทั้งหมด 13 อำเภอ ของจังหวัดปราจีนบุรี (รวมสระแก้ว) และ 4 อำเภอจากทั้งหมด 10 อำเภอของจังหวัดฉะเชิงเทรา ซึ่งพอสรุปจำนวนตำบลของแต่ละอำเภอที่ตั้งอยู่ในลุ่มน้ำปราจีนบุรี ได้ดังต่อไปนี้

ตารางที่ 2-3 จำนวนตำบลของแต่ละอำเภอที่ตั้งอยู่ในลุ่มน้ำปราจีนบุรี (มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2537, หน้า 2-4)

อำเภอ	จำนวนตำบลทั้งหมด	จำนวนตำบลที่ตั้งอยู่ในลุ่มน้ำปราจีนบุรี	
		100 % ของพื้นที่	บางส่วนของพื้นที่
เมืองปราจีนบุรี	13	11	2
กบินทร์บุรี	14	12	1
สระแก้ว	11	11	-
บ้านสร้าง	9	3	6
ประจันตคาม	10	8	2
ศรีมหาโพธิ์	10	8	-
วัฒนานคร	10	2	6
โคกปีบ	4	4	-
นาดี	6	6	-
วังน้ำเย็น	6	5	-
คลองหาด	7	2	7
พนมสารคาม	8	-	3
สนามชัยเขต	4	-	2
กิ่งอ.ราชสาส์น	3	-	1
กิ่ง อ.ท่าตะเกียบ	2	-	1

หมายเหตุ: 1. อำเภอของจังหวัดปราจีนบุรีที่ไม่ได้อยู่ในกลุ่มน้ำปราจีนบุรีเลย ได้แก่ อำเภอดาพระยา และอรัญประเทศ

2. อำเภอของจังหวัดฉะเชิงเทราที่ไม่ได้อยู่ในกลุ่มน้ำปราจีนบุรีเลย ได้แก่ อำเภอเมือง อำเภอบางคล้า อำเภอบางน้ำเปรี้ยว อำเภอบางปะกง อำเภอบ้านโพธิ์ และ อำเภอแปลงยาว

สภาพทางเศรษฐกิจและการประกอบอาชีพ

1. รายได้ประชาชาติ เป็นอันดับ 4 ของภาคตะวันออกรองจากชลบุรี ฉะเชิงเทรา และระยอง รายได้ประชากรเฉลี่ยประมาณ 17,716 บาทต่อคนต่อปี (ข้อมูลปี 2535) สาขาการผลิตที่สำคัญ ได้แก่ การเกษตร การค้า การบริการ และการอุตสาหกรรม อัตราการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของจังหวัดปราจีนบุรีนับว่าค่อนข้างสูงถึง ร้อยละ 6.9 ต่อปี โดยภาคอุตสาหกรรมมีอัตราการเจริญเติบโตสูงร้อยละ 13.1 ส่วนภาคเกษตรกรรมมีอัตราการเจริญเติบโตร้อยละ 5.2

2. การประกอบอาชีพ จังหวัดปราจีนบุรีราษฎรประกอบอาชีพด้านเกษตรกรรมประมาณ 118,050 ครัวเรือน หรือร้อยละ 73.46 โดยแบ่งพื้นที่ทำการเกษตร ดังนี้ (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2537, หน้า 2-16)

พื้นที่ทำการเกษตรทั้งหมด	3,406,719 ไร่
ทำนา	1,548,083 ไร่
ทำไร่	1,571,592 ไร่
ทำสวน	264,561 ไร่
อื่นๆ	22,483 ไร่

สภาพการประกอบอาชีพของเกษตรกรส่วนใหญ่อาศัยธรรมชาติเป็นหลัก ส่วนชนิดของพืชที่ปลูกขึ้นอยู่กับสภาพพื้นที่ ดินฟ้า อากาศ และประสบการณ์ของเกษตรกร ทำให้ผลผลิตทางการเกษตรของจังหวัดปราจีนบุรี ทั้งทางด้านปริมาณ และคุณภาพมีธรรมชาติเป็นตัวกำหนดตลอดมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2537, หน้า 2- 16)

2.1 การใช้ที่ดินประเภทชนบทและเกษตรกรรม จากโครงสร้างด้านเศรษฐกิจของจังหวัดปราจีนบุรี ขึ้นอยู่กับการเกษตรกรรม ซึ่งเป็นอาชีพหลักของประชาชนในจังหวัด จากสภาพภูมิประเทศ และภูมิอากาศมีความแตกต่างกัน 2 ลักษณะ โดยแบ่งออกเป็นเขตปราจีนบุรีตอนบน ซึ่งเป็นที่ราบสูงกว่าระดับน้ำทะเลประมาณ 47 เมตร อากาศคล้ายคลึงกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ส่วนเขตวางผังเมืองรวมเมืองปราจีนบุรี ซึ่งอยู่ในเขตอำเภอเมือง ชุมชนเทศบาลเมืองปราจีนบุรี อยู่ในเขตพื้นที่ของปราจีนบุรีตอนล่าง เป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำปราจีนบุรี มีความสูงกว่าระดับน้ำทะเล

ประมาณ 5 เมตร มีฝนตกชุกเหมาะแก่การเกษตรกรรม ซึ่งประกอบด้วยที่นา พืชไร่ ไม้ผล ไม้ยืนต้น พืชผัก ไม้ดอก ไม้ประดับ เป็นต้น

2.2 สภาพดินในกลุ่มน้ำปราจีนบุรี ในพื้นที่ลุ่มน้ำปราจีนบุรีประกอบด้วยดินหลายชนิด สามารถจัดแบ่งออกเป็นกลุ่มใหญ่ ๆ 3 ชนิดคือ ดินนา ดินไร่ และดินที่ลาดชันเชิงซ้อน ในส่วนของ ดินนา และดินไร่ ยังสามารถแบ่งออกเป็นกลุ่มย่อย ๆ ได้อีก ตามลักษณะการเกิดและสมบัติที่สำคัญ บางประการที่เกี่ยวข้องกับการจัดการที่ดิน จากพื้นที่ลุ่มน้ำปราจีนบุรีรวมทั้งสิ้น 9,821 ตาราง กิโลเมตร สามารถจำแนกชนิดดินออกเป็นกลุ่มต่าง ๆ ได้ดังนี้ (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการ เศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2537, หน้า 2-19)

ร้อยละของพื้นที่ลุ่มน้ำปราจีนบุรี

ดินนา	
ดินน้ำทะเลเค็มท่วมถึง	7.52
ดินบนลานตะพักลำน้ำ	14.68
ดินไร่	
ดินบนตะพักลำน้ำระดับสูง	27.12
ดินบนพื้นที่ผิวที่เหลือค้ำจากการกัดกร่อนและทับถม	23.25
พื้นที่ลาดชันเชิงซ้อน	27.43
รวม	100.00

2.3 สภาพการใช้ที่ดินในกลุ่มน้ำปราจีนบุรี การใช้ที่ดินบริเวณลุ่มน้ำปราจีนบุรี สามารถแบ่งออกเป็นประเภทต่าง ๆ ได้ 6 ประเภท คือ นาข้าว พืชไร่ ป่าไม้ ไม้ยืนต้น สิ่งก่อสร้าง/อาคาร และแหล่งน้ำ (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจ และสังคมแห่งชาติ, 2537, หน้า 2-19)

ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของจังหวัดปราจีนบุรี

จังหวัดปราจีนบุรีตั้งอยู่ตอนบนของภาคตะวันออก ลักษณะทางกายภาพของจังหวัด ปราจีนบุรี คือ ตอนบนเป็นพื้นที่สูง เป็นผืนป่าต่อเนื่องกันป่าในภาคตะวันออกเฉียงเหนือพื้นที่ ตอนล่างเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำ เคยเป็นที่ตั้งของอาณาจักร โบราณ (เมืองศรีมโหสถที่มีอายุอยู่ในช่วง พุทธศตวรรษที่ 12 ถึง พุทธศตวรรษที่ 18) ก่อนสมัยของราชอาณาจักรไทย

มีผู้ให้ทรรศนะว่า ปราจีนบุรี หมายถึง เมืองตะวันออกเพราะตั้งอยู่ทางตะวันออกของ ราชอาณาจักรไทย (จังหวัดปราจีนบุรี, 2542, หน้า 70)

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า เมืองปราจีนบุรี

มีฐานะเป็นหัวเมืองชั้นในมาตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ผู้ทรงสถาปนาอาณาจักรอยุธยาขึ้นในปี พ.ศ. 1893 ดังปรากฏในหนังสือ “แสดงบรรยายพงสาวดารสยาม” เล่ม 1 ว่า

.....ตามที่มีเค้าเงื่อนในหนังสือเก่า และโบราณวัตถุเป็นที่สังเกตนั่น สมเด็จพระรามาธิบดีอู่ทอง เลือกลูกเอาแบบแผนวิธีปกครองกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา การควบคุมผู้คนพลเมือง ใช้วิธีเหมือนอย่างสุโขทัย วิธีกำหนดท้องที่ในการบังคับบัญชาที่เช่นเดียวกัน พระนครศรีอยุธยามีเมืองป้อมปราการ ด้านชั้นใน สำหรับป้องกันราชธานีทั้ง 4 ทิศ ทิศเหนือ คือ เมืองลพบุรี ทิศตะวันออก คือ เมืองนครนายก ทิศใต้ คือ เมืองพระประแดง ทิศตะวันตกคือ เมืองสุพรรณบุรี และมีหัวเมืองชั้นในรายตามระยะทางคมนาคม คือ เมืองปราจีนบุรี เมืองพระรถ (พนัสนิคม) เมืองชลบุรีทางด้านตะวันออก(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2467, หน้า 46-47)

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. 1991-2031) พระองค์ได้ทรงปฏิรูปการปกครอง โดยการขยายอำนาจของราชธานีออกไปยังหัวเมืองชั้นใน ด้วยการลดฐานะของเมืองลูกหลวง และเมืองหลานหลวง ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นลงมาเป็นเมืองจัตวา แล้วส่งขุนนางจากราชธานีออกไปปกครองในฐานะ “ผู้รั้ง” ขึ้นตรงต่อราชธานี เขตหัวเมืองชั้นในในสมัยนั้นมีอาณาบริเวณ ดังนี้

ทิศเหนือ	จรด ชัยนาท
ทิศตะวันออก	จรด ปราจีนบุรี
ทิศตะวันตก	จรด สุพรรณบุรี
ทิศใต้	จรด เมืองกุยบุรี (ปัจจุบันอยู่ในจังหวัดประจวบคีรีขันธ์)

เมืองปราจีนบุรีหลังการปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจึงมีฐานะเป็นเมืองจัตวา “ผู้รั้ง” มีบรรดาศักดิ์และราชทินนาม เป็น “ออกพระอุไทยธานี”

พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของเมืองปราจีนบุรีในสมัยกรุงศรีอยุธยา ส่วนใหญ่ในเหตุการณ์ที่เกี่ยวกับการทำศึกสงครามระหว่างราชอาณาจักรอยุธยากับราชอาณาจักรกัมพูชา ซึ่งสาเหตุอาจเนื่องมาจากฝ่ายกัมพูชาพิจารณาเห็นว่า อยุธยาเป็นราชอาณาจักรใหม่ กัมพูชาเป็นอาณาจักรที่เคยรุ่งเรืองและมีอำนาจในดินแดนแถบนี้มาก่อน ดังปรากฏร่องรอยของอิทธิพลทางวัฒนธรรมขอมในจังหวัดสระแก้ว (ปราสาทสด๊กก๊อกธม ปราสาทเขาน้อยสิชมพู่) จังหวัดปราจีนบุรี (เมืองศรีมโหสถ) จังหวัดนครนายก (เมืองดงละคร) จังหวัดชลบุรี (เมืองพระรถที่อำเภอพนัสนิคม) เป็นต้น

เมื่อกรุงศรีอยุธยาสามารถสถาปนาอาณาจักรใหม่ที่เป็นปึกแผ่นมั่นคงขึ้นที่บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ทำจีน แม่กลอง และบางปะกง ในช่วงปลายศตวรรษที่ 19 (เริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. 1893) และขยายอิทธิพลเข้าไปในกัมพูชา ทำให้กัมพูชาต้องตกเป็นรัฐบริวารการของราชอาณาจักรอยุธยา ผู้ปกครองกัมพูชาอาจทำใจยอมรับสถานภาพดังกล่าวได้ ดังนั้นถ้าเมื่อใดกรุงศรีอยุธยามีศึกกับพม่า หรือปัญหาทางการเมืองภายในราชอาณาจักรขึ้น ผู้ปกครองกัมพูชาก็จะส่งกองกำลังเข้ามากวาดต้อนผู้คนทางแถบหัวเมืองภาคตะวันออกไปยังดินแดนกัมพูชาอยู่เป็นนิจ บางครั้งรุกเข้ามากวาดต้อนผู้คนถึงเมืองระยอง และเมืองชลบุรี การกระทำของผู้ปกครองกัมพูชาด้วยความขุ่นข้องหมองใจให้แก่ผู้ปกครองราชอาณาจักรอยุธยามีใช่น้อย ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา

เส้นทางเดินทัพระหว่างราชอาณาจักรอยุธยากับกรุงกัมพูชา ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นนิยมใช้เส้นทางบกเป็นหลัก จากหลักฐานที่ปรากฏ ทัพหลวงจากกรุงศรีอยุธยาจะเดินทัพมาทางภาคตะวันออก ผ่านพิหารแดง ผ่านบ้านนาเมืองนครนายก ไปด่านกบเจาะเมืองประจันตคาม ไปด่านหนุมาน เมืองกบินทร์บุรี ด่านพระปรัง (อำเภอเมืองจังหวัดสระแก้วในปัจจุบัน) ช่องตะโก ด่านพระจารึกหรือพระเจดุต (อรัญประเทศ-ประจันตคาม) ค่ายลพทันนีอยู่ระหว่างเมืองอรัญประเทศ และเมืองพระตะบอง (ปัตบองในปัจจุบัน) ค่ายลพเนียด (ปัตบอง) เมืองโพธิสัตว์ และเมืองละแวก ส่วนเส้นทางเดินทัพในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลางและตอนปลาย จะใช้ทั้งเส้นทางทางบกและทางน้ำ ในรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เส้นทางบกที่พระองค์ใช้มี 2 ทาง (2 ทัพ) คือ ทัพจากเมืองนครราชสีมาจะยกมาทางเมืองเสียมเรียบ และเมืองกะพงสวาย ส่วนทัพหลวงจากกรุงศรีอยุธยามาทางภาคตะวันออกตามเส้นทางที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ซึ่งจะแตกต่างจากเส้นทางยุทธศาสตร์ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าทรงใช้กล่าวคือ จากกรุงเก่าไปบ่อโพรง พระแก้วพิหารแดง บ้านนา เมืองนครนายก เมืองปราจีน เมืองใหม่ ด่านหนุมาน ช่องตะโก ด่านพระปรัง ยางเก่าตัน หนองสะโมง ด่านพระจารึก (พระเจดุต, พระจิริต) (พันจันทนุมาศ (เจิม), 2527, หน้า 1-2 อ้างถึงใน ภารดี มหาขันธ์, 2554, หน้า 88-91)

นอกจากจังหวัดปราจีนบุรี มีบทบาทและความสำคัญตามที่กล่าวมาแล้ว ยังคงมีความสำคัญในฐานะเป็นเมืองหน้าด่านของไทยในการติดต่อกับกัมพูชา และเป็นเมืองที่ตั้งอยู่บนเส้นทางเดินทัพระหว่างอาณาจักรไทยกับกัมพูชา จึงเป็นเมืองที่มีความสำคัญต่อประเทศทั้งในด้านความมั่นคง และด้านการเมืองการปกครอง และเป็นดินแดนที่อุดมสมบูรณ์มากทางด้านเกษตรกรรม กล่าวคือ เป็นทั้งแหล่งปลูกข้าวที่สำคัญ และแหล่งประมงน้ำจืด ที่อุดมไปด้วยปลาน้ำจืดนานาชนิด (ทะเลสาบเขมร) โดยสภาพภูมิศาสตร์เป็น “เมืองเปิดสำหรับอินโดจีนของฝรั่งเศส แต่เป็น “เมืองปิด” สำหรับไทย (ภารดี มหาขันธ์, 2554, หน้า 152)

นอกจากนี้ยังมีแม่น้ำสายสำคัญ คือ แม่น้ำปราจีนบุรี ซึ่งเป็นต้นน้ำของแม่น้ำบางปะกง (ปราโมทย์ ไม้กลัด, 2546, หน้า 115) ทำให้จังหวัดปราจีนบุรีเป็นที่รู้จักกันในฐานะเป็นเมืองเกษตรกรรมที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยผลผลิตทางการเกษตร ทั้งข้าวและพืชพันธุ์ผลไม้อื่นๆ ซึ่งเป็นผลมาจากความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ และเป็นภูมิปัญญาที่สั่งสมความรู้เรื่องการเกษตรจากอดีตที่สืบทอดมาหลายชั่วคน (จังหวัดปราจีนบุรี, 2542, หน้า 90)

มหาวิทยาลัยบูรพา
Burapha University